ڕۆشنگەری: تێزێکی ئایدیۆلۆژی
یان
تێزێکی ڕەخنەگرانە

ڕێبین هەردی

ئایا بۆچی لەم کاتەدا و بە دیاریکراوی لەم هەلومەرجە تراژیدییەدا باس لەڕۆشنگەری دەکەین؟ ئایا باسکردنی ڕۆشنگەری چ بایەخێکی هەیە بۆ جیهانێک کە میلی چەکەکانی بۆ هەمیشە لەسەرپێن، بەلام نەک بەئاراستەی دوژمنەکانی دەرەوە، بەڵکو بەئاراستەی ئەو هاوچارەنوسانەی خۆماندا کە بڕیار بوو لەجیهانی دوای ڕاپەڕیندا بە ئاسودەی پێکەوەبژین. دەبێ لەم فەزای شەڕ و کوشتار و بەدبینی هێزە کوردییەکاندا بەرامبەر بە یەکدی، باسکردنی ڕۆشنگەری چ گرنگییەکی هەبێت؟

لەڕاستیدا هیچ شوێنێک هێندەی ئەو جێگایە پێویستی بە باسکردنی ڕۆشنگەری نییە کە چەکەکانی بەر لە بیرکردنەوە، گوللەکانی بەر لە ڕاڤەکردنی دەوروبەر و ڕقوکینەکانی بەر لە بینین، ئاڕاستەی دەکات. چونکە ڕۆشنگەری پرۆژەیەکە پتر لە تاریکیدا هەست بەنەبوونی دەکرێ، چ جێگایەکیش هێندەی ئەو شوێنە تاریکە کە بەردەوام گوللەکانی کوێرانە بەهەموو ئاراستەکاندا بە بێهودەییەوە دەتەقێنێرێ. دیارە نابێ لەم ڕستانە وا تێبگەین کە ڕۆشنگەری بانگهێشتێکە بۆ خۆشەویستی مەسیحییانە، پڕۆژەیەکە بۆ نەهێشتنی توندوتیژی، چونکە هیچکات ڕۆشنگەری پڕۆژەیەکی دەست سپی نەبووە کە ویستبێتی «عەشق» بکاتە جەوهەری سەیرکردنی خۆی، بەڵکو پڕۆژەیەک بووە کە هەر لە سەرەتاوە پەیوەندییەکی نزیکی بە شۆڕشکردنەوە هەبووە: ڕۆشنگەری چیبوو جگە لەو پڕۆژە مەزنەی لە لوتکەی کاریگەرەکانیدا شۆڕشی فەڕەنسی بەرهەمهێنا... مژدە و دروشمەکانی شۆڕشی فەڕەنسی ئەو مژدە و دروشمانە بوون کە ڕۆشنگەران لەپێناوی گشتیکردنیدا، تێدەکۆشان. بەلام دەشێ لێرەدا بپرسین: مەبەستمان چییە کە دەڵێین ڕۆشنگەری و شۆڕش پەیوەندییان بەیەکەوە هەیە؟ ئایا ئەمە بەمانای ئەوە دێت شۆڕش پرۆسەیەکە لە پرۆسەکانی ڕوناککردنەوەی دنیا، لەکاتێکدا کە هەموو شۆڕشێک هاوکاتی زەبروزەنگ و توندوتیژییەکی بێوێنەیە؟ یان زەبروزەنگ شتێکی زیادەیە و بەهۆی هێزی جیاواز لە ڕۆشنگەری، تێکەڵ بە دەرئەنجامەکانی ڕۆشنگەری بووە؟ بێگومان هەموو وڵامێکی ئەم پرسیارانە بەپێی تێڕوانینمان بۆ ڕۆشنگەری دەگۆڕێت: ئەگەر ڕۆشنگەری وەک ڕووداوێکی مێژوویی تەماشابکەین کە لە شوێنێکی دیاریکراودا ڕوویدا و کۆمەڵێ دەرئەنجامی مێژوویی و سیاسی لێکەوتەوە، ئەوا ناتوانین ڕۆشنگەری لە زەبروزەنگ جیابکەینەوە. مێژووی دوای ڕۆشنگەری، مێژووی زەبروزەنگێکی بێوێنە و توندوتیژییەکی بەرفراوانە. بەلام ئەگەر ڕۆشنگەری وەک ئەگەرێک تەماشابکەین کە دەیتوانی لەبری زەبروزەنگ، ئاسودەیی بهێنێ، ئەوا لایەنیکەم دەتوانین باس لە لادانێک بکەین کەنەک ڕۆشنگەری، بەڵکو هێزەکانی دی لێیبەرپرسیارن. بەلام هەرکام لەم تێڕوانینانە هەڵبژێرین یەکشت بە نەگۆڕی دەمێنێتەوە، ئەویش ئەوەیە کە ڕۆشنگەری بەشێوەیەک لە شێوەکان پەیوەندی بە شۆڕشەوە هەیە. خۆگەر ئەم پەیوەندییە لە ئاستی زەبروزەنگدا نەبێ، ئەوا لە ئاستی ماناکانی ئەم دوو پرۆژەیەدایە. بۆئەوەی وردتریش

قسەبکەین با سەرەتا هەندێک لە خەسڵەتە گشتییەکانی شۆڕش بهێنینەوە.

یەکێک لەخەسڵەتەکانی شۆڕش ئەوەیە لەسەرەتاکانیدا ئامانجی ڕوناککردنەوەی دنیا نییە، بەڵکو بەدرۆخستنەوەی ئەو ڕوناکییانەیە کە سیستەمێکی کۆمەڵایەتی لە ساتێک لە ساتەکاندا لافی خاوەنداریێتی لێدەدا. شۆڕش لە سەرەتادا تێکۆشان نییە بۆ چەسپاندنی بەهایەک، بەڵکو تێکۆشانە بۆ ڕیسواکردنی ئەو بەهایانەی کۆمەڵگایەکی کۆیلەیان دروستکردووە. شۆڕشگێر کەسێکە بە جیهان دەڵێت: بەهاکانی تۆ درۆزنن، نرخەکانت گومڕاکەرن و هەقیقەتەکانت دەمامکن. بوونی ئەو وەک شۆڕشگێڕێک پەردە لەسەر بووونی جیهانێک لادەدات کە چیدی شایستەی ژیانی مرڤەکان نییە، واتە بوونی ئەو ڕخنەگر و ڕیسواکەری ئەو نرخ و بەهایانەیە کە لەساتەوەختێکی دیارکراودا باڵادەستیان بەسەر کۆمەڵگایەکدا هەیە. ڕاستە شۆڕشگێڕان لافی بەرگریکردن لە بەهای ئازادی لێدەدەن، بەڵام ئازادی هەمیشە لە پرۆژەی شۆڕشدا وتەزایەکی وێڵ و تەمومژاوییە. واتە شۆڕش هەڵگری بەهای ئازادییە وەک بەهایەکی ئەبستراکت، بێئەوی ئەم بەهایە هیچ مانایەکی ڕۆشنی لە زیهنی شۆڕشگێراندا هەبێت (نموونەی ئەو شۆڕشگێڕانەش زۆرن کەکاتێ دێنە سەر حوکمکردن مانایەکی تازە و هەندێکجاریش کوشەندەتر لە کۆیلەیەتی دەچەسپێنن). دەمەوێ بڵێم شۆڕش و شۆڕشگێڕان بەبەهاکانیاندا ناناسرێنەوە، بەڵکو پتر بەو هەڵوێستە ڕادیکالانەیان دەناسرێنەوە کە لەبەرابەر بەهاکانی ناو کۆمەڵگایەک وەریدەگرن. بەمانایەکی دی هەمیشە شۆڕش و شۆڕشگێڕان دەزانن کە «چیان ناوێت» بەڵام هەمیشە نازانن کە «چیان دەوێت». واتە شۆڕش پرۆسەیەکە پتر ماناکانی خۆی لە نەفیکردنەوە دەهێنێت. شۆڕش لوتکەی نەء وتنێکی ڕادیکالانەیە کە مرۆڤەکان بە بەها و نرخەکانی سیستەمێکی کۆمەڵایەتی دەدەن. (کانت) لە وتارێکدا بەناوی «شۆڕش چییە» جەخت لەوە دەکات کە گرنگ لەشۆڕشێکدا ڕوودانی خودی شۆڕش و سەرکەوتن یان ژێرکەوتنی نییە، وەک چۆن گرنگ ئەو کوشتار و وێرانییەش نییە کە لەگەڵ خۆیدا دەیهێنێ، بەڵکو گرنگ ئەو گۆڕانکارییەیە کە بەسەر دید و تێڕوانینی ئەو کەسانەدا دێت کە تەماشاکەری شۆڕشن و ڕاستەوخۆ بەشدارییان تیانەکردووە... ئەو هەزاران کەسەی تەنها تەماشاکەر و سەیرکەری شۆڕشن، بەڵام لە ئەنجامی شۆڕشدا بێئەوەی بزانن دید و تێڕوانینیان بۆ جیهان دەگۆڕێت (١). واتە بەپێی تێڕوانینی کانت ئەوەی لە شۆڕشدا گرنگە دروشم و بەهاکانی نییە، بەڵکو ئەوەی گرنگە ئەو گۆڕانەیە کە بەسەر هوشیاری مرۆڤەکاندا دێت. ئالێرەدایە شۆڕش و ڕۆشنگەری بەیەکدەگەن. چونکە گەر ئەوە قبوڵبکەین کە شۆڕش پرۆسەی نەء وتنێکی ڕادیکالانەیە، ئەوا نەء وتنێکی لەم چەشنە ناتوانێت ڕووبدات بەبێ وتەزای هوشیاری. چونکە نەء وتنێک نییە بەبێ ئەو بونەوەرە هوشیارەی دەتوانێت پرۆسەی هەڵسەنگاندن و نرخاندنی بەهاکان ئەنجامبدات. بێگومان نابێت لەم ڕستانە واتێبگەین کە دەمانەوێت هەلومەرجە بابەتی و مادییەکانی شۆڕش بسڕینەوە، چونکە گومانی تیا نییە هیچ شۆڕشێک لە دنیادا نییە بێئەوەی لە پشتییەوە واقعێکی مادی پڕ لە چەوساندنەوە هەبێت، بەڵکو ئەوەی لێرەدا دەمانەوێت بیدرکێنین تەنها ئەوەیە کە تەنانەت چەوساوەکانیش پێوستیان بە بڕێکی هەرچەند بچوکی هوشیاری هەیە، لایەنیکەم بۆ ئەوەی هەست بە چەوساندنەوەی خۆیان بکەن. چەند زۆر و بێشوماریشن ئەو مرۆڤە دیلانەی بە خوشنودی لە جیهانێکدا دەژین کە تا سەر ئێسقان لە هەموو مانایەکی مرۆڤانە ڕووتبۆتەوە؛ چەند زۆر و بێشومارن ئەو مرۆڤە سڕاوانەی ئامادەن نەک لەپێناوی ڕوناکیدا، بەڵکو لە پێناوی تاریکیدا، هەزاران مرۆڤ زیندەبەچاڵبکەن. ئەزمونی نازیزم و فاشیزمیش (لەم ئاڕاستەیەدا) دوو ئەزمونن کە نابێت هەرگیز لەبیرمان بچنەوە: چیرۆکی بەردەوامی ژیانی ئیمپراتۆرە چەوسێنەرەکان، دەسەڵاتداری دیکتاتۆرە ڕەهاکان، زیندانە گەورەکانی باوەڕ، چیرۆکێکە تەنها لەناو تاریکی هوشیاری هەزاران مرۆڤدا و بەیاریدەی ئەو هوشیارییە تاریکە دەتوانێت بژی و بەردەوامبێت. لێرەوە ئەوەی دەبێت بەوردی بخرێتە ژێر سەرنجەوە بەرلە هەلومەرجی بابەتی و پێوانەکانی هێز، ئەو بەهرە مرۆییەیە کە پێیدەگوترێت «هوشیاری». لێرەشدایە ئیدی باسکردنی ڕۆشنگەری وەک ئەرکێکی گرنگ و پێویست لەبەردەم هەموو شۆڕشێکدا ڕادەوەستێ. چونکە دروشمی هەرە سەرەکی و تێژی هەرەکاریگەری ڕۆشنگەری چیبوو جگەلە بانگهێشتکردنی مرۆڤەکان بۆ «خودهوشیاری»... بانگهێشتکردنێک کە لەو

کاتەوە تا ئێستا بۆتە هۆی گرنگترین و گەورەترین وتووێژی فکری و فەلسەفی.

ئاشکرایە ئێستا بەرەو ئەوە دەڕۆین، سێ سەدە لەو ڕووداوە فکرییە دورکەوینەوە کە لە مێژوی فەلسەفەدا بە سەردەمی ڕۆشنگەری ناسراوە. ڕووداوێکی فکری ئەوەندە مەزن کە دەتوانین بێسڵکردنەوە بڵێین مێژوی فکر لەو کاتەوە تا ئێستا بەشێوەیەک لەشێوەکان کاردانەوە بووە لەبەرامبەر ئەو فەزا فکرییەی ڕۆشنگەری لەگەڵ خۆیدا هێنای. بۆ دەرخستنی کاریگەری ڕۆشنگەری ئەوەندە بەسە بڵێین کە بەناوبانگترین قوتابخانە فکرییەکانی سەدەی بیستەم لە «قوتابخانەی فرانکفۆرتەوە» بگرە هەتا بونیادگەران و فەیلەسوفانی «پۆست مۆدێرنیزم» ناچاربوون لە زوربەی تێزەکانیاندا وتووێژ لەگەڵ ڕۆشنگەریدا بکەن. ئەمەش خۆی بێهودە نییە، چونکە هەموو وتەزاکانی وەک «عەقڵ»، «زانستیبوون»، «کومەڵگای مەدەنی»، «سێکولاریزم» و سەرجەم ئەو وتەزا هاوچەرخانەی لە ئاسۆی ئەمڕۆدا بە چڕی بەکاردەهێنرێن، لە دەستکەوتەکانی پرۆژەی ڕۆشنگەری بوون. نەک بەو مانایەی بڵێین ئەم وتەزایانە بەرلە ڕۆشنگەری ئامادەگییان لە فکری فەلسەفیدا نەبووە، بەڵکو بەو مانایەی ڕۆشنگەری مانایەکی یەکسەر تازەی لەو وتەزایانە ئامادەکرد کە هەر ئەو مانایانەش بوونە مانای بالادەست لە مێژوی هاوچەرخدا. کەوابوو ڕۆشنگەری چییە؟

کانت لە وتارێکدا هەر بەو ناوەوە بەمشێوەیە باس لە ڕۆشنگەری دەکات: «ڕۆشنگەری دەرچونی مرۆڤە لەو حاڵەتی منالیی و دەستەوەستانییەی کە هەر خۆی بەرپرسیاری مانەوەو بەردەوامییەتی... منالی ئەو بارودۆخەیە کە مرۆڤ ناتوانێت هزری خۆی لە دەرەوەی ڕێبەرایەتی کەسانی دیکە بخاتەکار... مرۆڤی منال بەرپرسیارە لە منالێتی خۆی، چونکە هۆی ئەم منالێتییە ناگەڕێتەوە بۆ ونبوونی هزر، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ دەستەوەستانی لەبڕیارداندا و ترسنۆکی لە بەگەڕخستنی ئەو بڕیارانەدا بەبێ ڕابەرایەتی کەسانی دی« (٢) بەڕاستیش یەکێک لە هێڵە سەرەکییەکانی پرۆژەی ڕۆشنگەری هاندان و بانگهێشتکردنی مرۆڤ بوو بۆ هوشیاربوون، هوشیاربوونێک کە چیدی لەهیچییەک لەو کۆتوبەندانە سڵنەکاتەوە کەدینی مەسیحی بەناوی ئاسمانەوە چەسپاندبووی. لە بنەڕەتدا ڕۆشنگەری کاردانەوەیەکی توند بوو لەبەرامبەر دینی مەسیحیدا. هیگڵ لەو بەشەی فینۆمینۆلۆژیای ڕۆحدا کە بۆ باسکردنی ڕۆشنگەری تەرخانکراوە دەڵێت: «بابەتی سەرەکی سەردەمی ڕۆشنگەری هەمان ململانێی توندوتیژە لەگەڵ دیندا« (٣). ڕۆشنگەری ئەو پرۆژەیە بوو کە بەناوی عەقڵی مرۆڤەوە دژی هەموو ئەو ئەفسانە و خورافات و باوەڕە دینییانە ڕاوەستا کە بووبوون بە بەربەستێ لەبەردەم تێگەیشتنی دنیادا. ڕۆشنگەری کە پشتئەستور بوو بەو کەشفە فیزیکییانەی نیوتن لە کتێبی «بنەماکاندا» بەدەستیهێنابوو، لەبەرامبەر ئیفلیجی تەفسیری دینی مەسیحیدا ڕاوەستا. ئەوسەردەمە، سەردەمی پاشەکشێی تەفسیری دینی بوو لەبەردەم تەفسیری مرۆڤەکاندا. دینی مەسیحی کە لە کەنیسەی کاسۆلیکدا چڕبووبۆوە، لەمێژبوو عەقڵی لەدنیا تۆراندبوو. کەنیسە عەقڵی تەنها وەک ئامێرێک بۆ لێکۆڵینەوەی لاهوتی تەماشادەکرد. ڕاستە هەندێک لە فەیلەسوفە مەسیحییەکان بڕوایەکی پتەویان بەعەقڵ هەبوو، بەڵام عەقڵێک کە دواجار دەبێ بە ئیمان بگات. ئۆگستینی قەدیس دەیگوت: «هەرگیز ملکەچیمان بۆ ئیمان بەو مانایە نییە لەڕێی عەقڵەوە هۆکانی ئیمان نەدۆزینەوە... چونکە گەر عەقڵ نەبێت شتێک نابێت ناوی ئیمان بێت» (٤). هەر لەم ئاڕاستەیەدا تۆمای ئاکوینی بڕوای وابوو عەقڵی مرۆڤ ناتوانێت بەهەموو ڕاستییەکان بگات، هەر لەبەرئەمەش پێویستی بە «وەحی» هەیە بۆ ئەوەی ڕاستییەکان بەتەواوی بزانێت (٥). بەکورتی دینی مەسیحی عەقڵی لە خەمە سەرەکییەکانی ژیان دوورخستبۆوە و بە ئیمان گەمارۆی دابوو؛ عەقڵ تا ئەو دەمە عەقڵ بوو کە بە ئیمان دەگەیشت. بەڵام ڕۆشنگەری بەتوندی دژی ئەم تێڕوانینە ڕاوەستا. لوسیان گۆڵدمان لەوکتێبەدا کە بۆ ڕۆشنگەری تەرخانکردوە، دەڵێ:بێگومان ڕۆشنگەرانیش بڕوایان بەوە هەبوو کە عەقڵ سنووری دیاریکراوی خۆی هەیە و ناتوانێ هەموو سنوورەکان ببەزێنێ و لەم خاڵەشدا چ جیاوازییەکیان لەگەڵ کەنیسەدا نەبوو، بەڵام لەوەدا لە کەنیسە جیادەبوونەوە کە بڕوایان بەوە هەبوو عەقڵ دەتوانێ بەگەلێک دەرئەنجامی گرنگ لە بوارەکانی ژیاندا بگات کە بۆ ژیانی مرۆڤ یەکجار گرنگ و پێویستە و دوورونزیکیش پێویستی بەسەلماندنی دینی نییە (٦). واتە یەکێک لە کارە

هەرە بنەڕەتییەکانی ڕۆشنگەری بریتیبوو لە گێڕانەوەی نرخ و بەهاکان بۆ عەقڵی مرۆڤ. باسکال دەیگوت: «دەتوانم مەزەنەی مرۆڤێک بکەم دەست و قاچ و سەری نەبێت، بەڵام هەرگیز ناتوانم مەزەنەی مرۆڤێک بکەم عەقڵی نەبێت».. «هەموو گەورەیی مرۆڤ بریتییە لە عەقڵ، عەقڵ و هیچیدی» (٧). بەکورتی بڕواهێنان و پیرۆزکردنی عەقڵی مرۆڤ بوو بە یەکێک لە هەرە تێزە جەوهەرییەکانی ڕۆشنگەری. لە یەکێک لە وتارەکانی ئەنسکلۆپیدیادا هاتووە «عەقڵ لای فەیلەسوفان وەک فەیز وایە لای کەسێکی مەسیحی» (٨). بەڵام گێڕانەوەی متمانە و بڕواهێنان بە عەقڵی مرۆڤ هەروا پرۆسەیەکی ئاسان و بێگوناه نەبوو، بەڵکو کۆمەڵێ دەرئەنجامی سیاسی و کۆمەلایەتی لێکەوتەوە. کانت لەو وتارەدا کە لەسەروە باسمانکرد دەڵێ: «ئەوەی لە ڕۆشنگەریدا گرنگە تەنها ئەوە نییە مرۆڤەکان عەقڵی خۆیان لە کۆتوبەندەکان ڕزگاربکەن، بەڵکو ئەوەشە کە بتوانن عەقڵی خۆیان بە ئازادی و بەئاشکرا بەکاربهێنن و بەتەواوی خاوەن مافی بێسنوری ڕاگەیاندنی ئەنجامی بیرکردنەوەکانیان بن.» (٩). ئیدی لێرەشدا ئەو ڕستەیەی ڤۆڵتێر بەناوبانگە کە لە نامەیەکدا بۆ ڕۆسۆی نوسیبوو: «بۆچونەکانی تۆ دژی بۆچونەکانی منن، بەلام ئامادەم بمرم بۆ ئەوەی تۆ قسەکانت بکەی».

بەکورتی ڕۆشنگەری توانیبووی ئەو پرۆسە مەزنە ئەنجامبدات کە ماکس ڤێبەر لەیەک دەستەواژەدا کۆیکردەوە: «ئەفسانەداماڵین». ئەفسانەداماڵین واتە پاشەکشێ و وەلاوەنانی تەفسیری دینی و ئەفسانە وخورافات لەبەردەم عەقڵی مرۆڤدا. واتە ڕێگاکردنەوە بۆ عەقڵ تاکو دوور لە تێکستە پیرۆزەکان خۆی ژیانی ڕێکبخات و بەڕێوەیبەرێت و یاساڕێژیبکات. لێرەوە زۆر لە مێژوونووسانی فەلسەفە بەسەردەمی ڕۆشنگەری دەڵێن «سەردەمی عەقڵ». بەڵام لەڕاستیدا ئەم بڕواهێنانە بە عەقڵ هاوکاتبوو لەگەڵ خۆشبینییەکی ئەفسانەیدا. ڕۆشنگەران کە تازە عەقڵی مرۆڤیان وەک بەهرەیەکی سەربەخۆ دۆزیبۆوە، بڕوایان وابوو هەرچی زیاتر زانین و هەرچی زیاتر عەقلانیبوونی مرۆڤ، کۆمەڵگا بەرەو ئازادی و دادپەروەری و خۆشبەختی دەبات. مرۆڤی عاقڵ کەسێکە ناتوانێت جگە لە خۆشبەختی و ئاسودەی هیچ شتێکیدی بوێت.. دیدرۆ کە یەکێکە لە نوسەرە بەناوبانگەکانی ئەنسکلۆپیدیا دەیگوت: «ڕاستە بەرژەوەندی تایبەتی مرۆڤەکان دەبێتە هۆی پارچە پارچەبوونی کۆمەڵگا، بەلام عەقڵ لەدواجاردا دەتوانێت بەرژەوەندی گشتی بخاتە پێش بەرژەوەندی تایبەتییەوە» (١٠). دۆلباخ تا ئەو شوێنە ڕۆیشت کە بڵێت: «سەرچاوەی هەموو خراپەکان نەزانین و کوێربوونە... خەڵک خراپە ناکەن ئەو دەمانە نەبێت کە نازانن چاکە چەند سودیان پێدەگەێنێت« (١١). هەر لەم بڕوایەوە یەکێک لە هەوڵەکانی ڕۆشنگەری بریتیبوو لە پەروەردەکدنی عەقڵ و بڵاوکردنەوەی زانین. هلفسیۆس دەیگوت: «مرۆڤ نە چاکە و نە خراپ، بەڵکو ئەو سیفەتانە لەڕێی پەروەردەوە وەردەگرێت» (١٢). بەڕاستیش فەیلەسوفانی ڕۆشنگەری بەمانای تەقلیدی فەیلەسوف، فەیلەسوف نەبوون، بەڵکو ئەو فێرکار و ڕۆژنامەنووس و ئەدیبانە بوون کە خەمی سەرەکییان بڵاوکردنەوەی ڕۆشنگەری بوو لەناو خەڵکدا .بەڵام کارەکانیان ئەوەندە بە حەماسەت و دڵسۆزییەوە ئەنجامدەدا کە نیتچە دەیگوت شایستەی ناوی فەیلەسوفن». واتە ڕۆشنگەران هاوکاتی متمانەکردن بە عەقڵ، بڕوایەکی تەواویان بە زانست هێنا و بڕوایان وابوو هەموو پێشکەوتنێکی زانست و زانستی لەهەمانکاتدا بریتییە لە پێشکەوتنی عەقڵ و پێشکەوتنی عەقڵیش دەبێتە هۆی بەختەوەری بۆ کۆمەڵگا. خودهوشیاری، زانست، پەروەردەکردن و پەرەسەندن ئەو هێڵە سەرەکییانەن کە ڕۆشنگەران لەگەڵ خۆیاندا هێنایان و بوون بە بنەمای سەرەکی زوربەی ئەو تێزە بەناوبانگانەی لەسەدەی نۆزدە و بیستدا سەریانهەڵدا. تەنانەت مارکسیش کە یەکێک بوو لە گەورەترین ڕەخنەگرانی سەردەمی مۆدێرن، تاڕادەیەکی زۆر لەژێر کاریگەری ڕۆشنگەریدابوو. بۆ دەرخستنی کاریگەری ڕۆشنگەری لەسەر مارکس هەرئەوەندە بەسە بڵێین ناوی سۆشیالیزمەکەی خۆی بە سۆشیالیزمی زانستی دانا، بەو تێگەیشتنەی ڕۆشنگەرییەوە کە زانست هەمیشە مانایەکی پۆزەتیڤی هەیە و دەلالەت لە هەقیقەتێکی نەگۆڕ دەکات... هەرئەوەندە بەسە بڵێین ئەویش لە کاتێکدا هەموو هەلومەرجەکانی گۆڕانکاری ژماردبوو، چاوەڕێ و پێشبینی ئەو گۆڕانکارییانەی دەکرد کە ئیدی مێژوی مرۆڤی لە کۆیلەیەتی ڕزگاردەکرد.

برۆنۆ باوەر لەو سەردەمەدا دەیگوت: «مێژوو تائێستا هیچ هەقیقەتێکی نەخوڵقاندبوو کە بە ئاگری ڕەخنە نەسوتێت، بەڵام گەورەترین هەقیقەتەکان کە ئێستا لەڕێی ڕەخنەوە خوڵقاوە، وەک: مرۆڤ، ئازادی، خودهوشیاری، ئیدی ناتوانین ڕەخنەیان ئاراستەبکەین« (١٤). بەڵام ئایا بەڕاستی مرۆڤ و خودهوشیاری ئەو وتەزایانەن کە ئیدی ناتوانین ڕەخنەیان ئاراستە بکەین و بوون بە بەڵگەنەویستێک کە کەس ناتوانێت نەیسەلمێنێ؟ ئەگەر وەڵامی ئەم پرسیارانەش لە ڕەخنەکانی ئەو بیریارە وردبینانەدا نەدۆزینەوە کە بەر لەهەر شتێک ڕەخنەیان ئاراستەی ئەم وتەزایانەی ڕۆشنگەری کرد، ئەوا دەتوانین وەڵامی ئەو پرسیارانە لە ڕووداوە مێژوییەکانی دوای ڕۆشنگەریدا بدۆزینەوە: کۆلۆنیالیکردنی دەیان وڵاتی دی و کوشتاری هەزاران مرۆڤی بێگوناه و لە هەموو ئەمانەش ترسناکتر ڕوودانی دوو جەنگی جیهانی گەورە کە هەزاران مرۆڤی کردە خۆراکی خۆی، هەموو ئەمانە بەسبووبوون بۆ ئەوەی دەرگای ڕەخنە لە هەموو ئەو تێزانە بکەنەوە کە سەردەمی ڕۆشنگەری بە دنیایەک خۆشبینی و حەماسەتەوە هێنابوویە ئاراوە. ئەو مرۆڤە عاقڵەی بڕیاربوو بە فراوانبوونی زانینی زیاتر لە ئازادی و دادپەروەری نزیکبێتەوە، لە یەکێک لە مژدەکانی لەدایکبوونیدا و لە ڕۆژێکدا کە ئیدی هەرگیز لەبیر ناچێتەوە یەکەم بۆمبی ئەتۆمی بە هیرۆشیمادا کێشا... ئەو زانستەی بڕیاربوو بەشداریبکات لە زیاتر خۆشنودکردن و بەختیارکردنی مرۆڤەکاندا، ئەو فڕۆکە جەنگییانەی بەرهەمهێنا کە لەچەند کاژێرێکدا دەتوانن دوردەستترین سەرزەمین لە خوێن و لاشەی مرۆڤدا غەرقبکەن وە درێژە چیرۆکی ئەو کوشتار و تاوانە ترسناکانەی لەسەدەی هەژدەوە دەستیپێکردوە و تا ئێستا بەردەوامە و هیچ جێگەیەکی دنیای لێ بێبەش نییە. بەڵام ئایا لە نێوان ئەو هەموو کارەساتە و ئەو متمانە ئەفسانەییە بە عەقڵ، پەیوەندییەک نییە؟ ئایا ڕۆشنگەران بە ستایشکردنی بێ قەید و شەرتی عەقڵ ڕێگەیان نەکردەوە بۆ ئەوەی گەورەترین تاوانەکان لەژێر دەمامکی عەقڵدا بشارێتەوە؟ ئایا ئەو ڕێخۆشکردنەی ڕۆشنگەری بۆ زانستی هەمواركرد، دەستی نییە لەم تاوانانەدا؟

دوو گەورەترین بیریارانی قوتابخانەی فرانکفۆرت واتە هۆرکهایمەر و ئادۆرنۆ، بڕوایان وایە دادگاییکردنی هەلومەرجی کارەساتاوی سەردەمی تازە لە دادگاییکردنی ئەو چەمکەی عەقڵ جیانابێتەوە کە ڕۆشنگەری بەرهەمیهێنا. هۆرکهایمەر دەڵێت: «گەر بمانەوێت بڵێین دەمانەوێت بە ڕۆشنگەری و پێشکەوتنی کولتووری مرۆڤ ڕزگاربکەین لە بڕوای خورافی بە هێزە شەڕانگێزەکان و بە شەیتانەکان و بە چیرۆکە نائاساییەکان و بە چارەنوسی کوێر، واتە بەکورتی ڕزگارکردنی لە هەموو ترسێک، ئەوا ئەمە پێویستی بە ئیدانەکردنی ئەو شتە هەیە کە بەکۆی دەنگ ناوینراوە عەقڵ... ئەمەش خۆی گەورەترین خزمەتە کە عەقڵ دەتوانێ پێشکەشیبکات». (١٥) کتێبی دیالەکتیکی ڕۆشنگەری کە گرنگترین و بەناوبانگترین نووسینی هەردوو بیریارە، تەرخانکراوە بۆ جێبەجێکردنی ئەم ئیدانەکردنە، واتە بۆ ڕەخنەگرتن لەو چەمکەی عەقڵ کە ڕۆشنگەری بەرهەمیهێنا. بەڵام دەبێ لێرەدا بڵێین کە «ناونیشانی ڕۆشنگەری لە ناوی کتێبەکەدا تەنها بەمانای بزوتنەوە بەناوبانگە زانستی و فەلسەفییەکەی سەدەی هەژدەی ئەوروپا نییە، بەڵکو مانایاکی هەمەکی [کلی] تری هەیە و دەگەڕێتەوە بۆ عەقڵباوەڕی ڕۆژئاوای لە سەردەمی یۆنانی کۆنەوە تا سەردەمی ئێستا» (١٦).

بەبڕوای هۆرکهایمەر و ئادۆرنۆ ئەگەرچی ڕۆشنگەری هەوڵیدابوو یان «بانگەشەی ئەوەی دەکرد مرۆڤی لە کۆیلەیەتی ترس و ئەفسانەکان ڕزگارکردوە و عەقڵی وەک ئامێرێکی چارەنوسساز هێناوەتە ناو مامەڵەکردن لەگەڵ شتەکان و پەیوەندییەکان و سروشت و مێژودا، بەڵام دواجار خۆشی تەسلیمی کۆمەڵێ ئەفسانەی تازە بوو» (١٧). هەردوو بیریار بڕوایان وابوو ئەوەی لە سەردەمی تازەدا بانگەشەی بۆکرا و باڵادەستکرا، جۆرێکی دیاریکراوی عەقڵە کە چیدی ڕەخنەگرانە نییە و پەیوەندییەکی قوڵی بە دەسەڵاتی باوەوە هەیە. واتە عەقڵێکە لەبری ئەوەی خاڵی دەرچونی ئازادی و ڕزگاری مرۆڤەکان بێت، خەمی سەرەکی هەرچی زیاتر دەسەڵاتگرتنە بەسەر سروشت و مرۆڤدا. بەبڕوای هەردوو بیریار «سروشت بۆ ڕۆشنگەران کۆمەڵێ بابەت بوو کە مرۆڤ گۆڕانکاری تیادەکات» واتە «چیدی سروشت خودێکی زیندوو نییە و ناتوانرێ هیچ پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی پێوەبکرێ، تاکە پەیوەندییەک کەبکرێ پێوەی ببەسترێ دەسەڵاتگرتنە بەسەریدا. واتە سودوەرگرتن لەسروشت

خۆی بۆ دروستکردنی ئەو ئامێرانەی کە باشتر بەکەڵکی کۆنترۆڵکردنی دێن. بەڵام شێوەی تازەی کۆیلەیەتی مرۆڤ هەرلێرەوە دروستدەبێ. بۆ ڕزگاربوون لەسروشت، مرۆڤ تەسلیمی ئەو پەیوەندییە دەرەکییانە دەبێت کە هیچ ڕێگەی دەربازبوون لێیان نییە.» (١٨). لێرەوە هۆرکهایمەر و ئادۆرنۆ لە دیالەکتیکی ڕۆشنگەریدا نوسیبوویان «ڕێگەی پێشکەوتنی بێبەربەست، گەڕانەوە بۆ دواوەیەکی بێبەربەستە» (١٩). مرۆڤ چەند دەسەڵاتی بەسەر سروشتدا زیادیکرد، هێندەش زیاتر مرۆڤەکانی کۆنترۆڵکرد. ئادۆرنۆ دەیگوت «مێژوو پێشکەوتن نییە لە بەربەرییەتەوە بەرەو ئازادی، بەڵکو لە تیروکەوانەوە بۆ بۆمبای میگاتۆمی». ڕۆشنگەری کە لەپاش باڵادەستی عەقڵانییەتەوە مژدەی ئازادی و خۆشبەختی بە مرۆڤ دەدا، جیهانی لەشێوەیەکی تازەی کۆیلەیەتیدا غەرقکرد. عەقڵ و زانست بوون بە بەهانە بەدەستی کائنی سپییەوە بۆئەوەی بە دڕندانەترین شێوە پەلاماری ئەو مرۆڤ و کولتوورانە بدات کە شێوازی ژیانی ئەویان نەبوو یان قبوڵیاندەکرد. ئادۆرنۆ لە دیالەکتیکی نێگەتیفدا نوسیبوی «وەک چۆن مرۆڤی ڕۆژئاوای لەپاش ئۆردوگاکانەوە ئازادە، بەڵام ئۆردوگاکان لەنێوان ئەو خەڵکە نائازادەدا کەئەم مرۆڤە ئازادە ناوی «ناشارستانییان» لێدەنێ، بەردەوامبووە و ئەویش (واتە مرۆڤی ڕۆژئاوایی) چاودێریدەکات و تێگەیشتنی خۆی بۆ ئازادی هاوڕێ لەگەڵ ئۆردوگاکاندا بۆ ڕەوانەکردون» (٢٠). ڕۆشنگەری لەوکاتەدا کەستایشی عەقڵی دەکرد و دەیخستە سەرو ڕەخنەوە، مرۆڤی زیاتر ئامادەدەکرد بۆئەوەی بەناوی عەقڵ و لەپێناوی عەقڵدا قوربانی بدات. بەڕاستیش لەپشت هەر چیرۆکی سەرکەوتنێکی ڕۆشنگەرییەوە، چیرۆکی شارەوەی هەزاران قوربانی هەیە. ڕۆشنگەری تێگەیشتنێکی بۆعەقڵ هێنایە ئاراوە کە ناتوانێ بێ داواکردنی قوربانیکردن و قوربانیدان هیچ ئاسۆیەک بپشکنێ. هۆرکهایمەر و ئادۆرنۆ لە دیالەکتیکی ڕۆشنگەریدا نووسیبویان مێژووی شارستانێتی مێژووی «دەسەڵاتی مرۆڤە بەسەر خۆیدا» و «مێژوی نکوڵیکردنە لەخود» (٢٢). مرۆڤی مۆدێرن لەپێناوی سالاری خۆیدا قوربانیدا، بەڵام دواجار تاکە دەرئەنجامێک کە بەدەستیهێنا تەحەمولکردنی ژیانی ڕۆژانە بوو. بەڵام تەحەمولکردنی ئەم ژیانە بێ قوربانیدانی زیاتر، واتە بێ چاوپۆشین لە غەریزە و شادی و لەزەتەکان، مومکین نییە (٢٣) واتە قوربانیدان و قوربانیکردن بەشێکی سەرەکی پرۆژەی ڕۆشنگەری پێکدەهێنن. هۆرکهایمەر و ئادۆرنۆ نمونەی ڕەفتاری سەردەمی مۆدێرن دەهێننەوە لەگەڵ یەهودیەکاندا... ئەو توێژەی یەکێکبوون لە گەورەترین قوربانییەکانی سەردەمی تازە. پاش هۆرکهایمەر و ئادۆرنۆش و نزیکتر لە ئێمە فەیلەسوفێک بەناوی میشل فۆکۆوە باس لە قوربانییەکی دی دەکات کە ئەویش «شێتەکانن». بەڵام بەرلەوەی باسی فۆکۆ بکەین دەبێ ئەوە بڵێین کە ڕەخنەی ئەم بیریارانە لە چەمکی «عەقڵ» لە بێباوەڕییانەوە بە عەقڵ نایەت و مەبەستیشیان لەم ڕەخنەیە بانگهێشتکردن نییە بۆ بێعەقڵی، بەڵکو مەبەستیان ڕەخنەگرتنە لەو تێگەیشتنە دیاریکراوەی ڕۆشنگەران بۆ عەقڵیان داتاشی. عەقڵ زۆر زیاتر لەوەی وێنادەکرێت مانای نێگەتیڤانەی لەخۆیدا هەڵگرتووە گەر بێتو لەسەرەتاوە ئاڕاستە و ئاسۆکانی دیارینەکەین. ئەو «عەقڵە»ی ڕۆشنگەران هێنایانە ئاراوە عەقڵێک بوو سودخواز و ئامێرێک لە ئامێرەکانی هەرچی زیاترکردنی قازانج کە بەدەر لە نرخ و بەهاکان پێشدەکەوێ و پەرەدەسێنێ. عەقڵێکە تەجریدکراو لە ئامانجەکانی و نابەرپرسیار لەبەردەم دەرئەنجامەکانیدا. جۆرێک لە عەقڵ کە ئادۆرنۆ دەیگوت بەهیچ شێوەیەک عەقڵ نییە، بەڵکو شاردنەوەی ناعەقڵانییەتی سەرمایەدارییە (٢٤). بەبڕوای هۆرکهایمەر و ئادۆرنۆ ڕۆشنگەران تێگەیشتنێکیان بۆ عەقڵ بەرهەمهێنا کە تەنها بیر لە بەرژەوەندی و سودوەرگرتن دەکاتەوە، بەشێوەیەک کە ناکۆک نەبێت لەگەڵ سیستەمی باڵادەستدا. واتە ئەم تێگەیشتنە هەر لەسەرەتاوە لە هەوڵی سنوردارکردنی پرۆسەی ڕەخنەدا بووە بەشێوەیەک کە هەموو جۆرە بیرکردنەوەیەکی جیاواز و ناتەبا بەناوی ناعەقڵانییەتەوە پەراوێز دەکا. هۆرکهایمەر و ئادۆرنۆ لە دیالەکتیکی ڕۆشنگەریدا دەڵێن «لە دیدی ڕۆشنگەرییەوە هەر شتێک کە لەگەڵ ڕێسا و یاسای ژماردن و سودمەندیدا نەگونجێ بە شتێکی گومانلێکراو دادەنرێ» (٢٥). تەنها ئەو شتانەی دەژمێرێن و سودیان هەیە بە عەقڵانی دادەنرێن و بەمشێوەیەش «عەقڵ دەوری خۆی وەک هۆکارێکی ناسین لەدەستدەدا و دەبێت بە ئامێرێکی گۆڕانکاری ڕووت کە ملکەچی ئەو شتانەیە کە سیستەم و

هەلومەرجی هاوسەنگی داوایدەکات» (٢٦). لێرەوە لە دیالەکتیکی ڕۆشنگەریدا دەخوێنینەوە «تاکەکانی مرۆڤ لەپێناوی زیاترکردنی دەسەڵاتی خۆیاندا شتێکیان لەدەستداوە: نامۆبوون لەو شتەی کە دەسەڵاتی خۆیانی بەسەردا تاقیدەکەنەوە. ڕەفتاری ڕۆشنگەری لەگەڵ شتەکاندا وەک ڕەفتاری دیکتاتۆرەکان وایە لەگەڵ تاکەکەسەکاندا، ئەوان تائەو جێگەیە دەناسێ کە دەتوانێ سودیان لێوەربگرێ» (٢٧). هێربەرت مارکوزەیش دەیگوت «ئەم عەقڵە هیچ نییە جگە لە عەقڵێکی تەکنیکی کە مرۆڤ و مادەکان بەکاردەهێنێ، چونکە یاسا بنەڕەتییەکانی زۆرترین سود یان بە زمانی سەرمایەداری «باڵاترین قازانجە» کەئەمەش خۆی هیچ نییە «جگە لەزۆرترین دەسەڵات» (٢٨). بەڕاستیش چەند ڕووداوی ترسناک بەهۆی بەکارهێنانی ئەم جۆرە لەعەقڵەوە ڕەوایەتییان پێبەخشراوە... جۆرێک لەعەقڵ کە بۆ تێگەیشتن لەڕووداوێک تەنها لەئاستی هۆ و هۆکارەکانیدا ڕادەوەستێ و بەلۆژیکێکی ماتماتیکانەی ڕووت و بەدەر لەهەر نرخ و بەهایەک بڕیاری عەقڵانی یان ناعەقڵانی بەسەردا دەدات. هەر ئەمجۆرە عەقڵەشە کە دواجار بڕیاری کێشانی بۆمبی ئەتۆمی بەهیرۆشیمادا لەپێناوی کۆتایهێنان بەجەنگدا بەبڕیارێکی عەقڵانی دادەنێ (ڕەنگە ژیانی سیاسی کوردستانیش پڕ بێت لەو هەنگاوە دزێو و ناشرین و خیانەتاوییانەی بەهۆی ئەمجۆرە لەعەقڵەوە ڕەوایەتییان پێدەدرێ. شەرعییەتدان بەو ڕووداو هەنگاوانەی بەهیچ شێوەیەک شایەنی پوزشهێنانەوە و چاوپۆشین نین، تەنها لەڕۆشنبیرییەکدا ڕوودەدات کە عەقڵ وەک ئامێرێک بۆتێگەیشتن لەهۆ و هۆکارەکان بەکاردەهێنێ بەبێ ئەوەی نرخ و بەهاکان لەبەرچاو بگرێت). بەڵام بەرلەوەی لەم قسانەدا زۆرتر ڕۆچین، دەبێ بپرسین ئایا ڕۆشنگەران بەرپرسی یەکەمن لەدامەزراندنی ئەم چەمکەی عەقڵدا؟ ئایا لە تێگەیشتنی ڕۆشنگەراندا خاڵێکی پێشکەوتوخوازانە و ڕەخنەگرانە نەبوو؟ ئایا ئەو عەقڵەی پرۆسەی زانین کورتئەکاتەوە بۆ ناسینی هۆ و هۆکارەکان و ڕەچاوی نرخ و بەهاکان ناکات، خوڵقاوی ڕۆشنگەرانە؟ یان لە تێگەیشتنی ئەواندا خاڵێکی پۆزەتیف هەبوو کە دواجار فەرامۆشکرا؟ یەکێک لە بەناوبانگترین فەیلەسوفانی هاوچەرخ کە هێشتا ئومێدی بە ڕۆشنگەری لەدەستنەداوە، بڕوای وایە ئەو عەقڵەی دواجار کورتکرایەوە بۆ ئەو شتەی هۆرکهایمەر و ئادۆرنۆ ناوی عەقڵئامێریان لێنا، دروستکراوی ڕۆشنگەران نییە، بەڵکو دروستکراوی سیستەمێکی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوری دیاریکراوە کە ئەویش سەرمایەدارییە. ئەم فەیلەسوفە (یورگن هابەرماس)ـە. «هابەرماس بەپێچەوانەی زوربەی ڕەخنەگرانی کۆمەڵگای مودێرنەوە و بەپەیڕەویکردن لەعەقڵی ڕۆشنگەری، گەشەکردنی زانست و تەکنەلۆژیا بەشتێکی پێویست دەزانێ بۆ ڕزگاربونی مرۆڤایەتی. هابەرماس کەموکوڕییەکانی کۆمەلگای مۆدێرن دەگەڕێنێتەوە بۆ شکڵی سەرمایەدارانەی پرۆسەی مۆدێرنەکردن، نەک بۆخودی پرۆسەکە» (٢٩). هابەرماس لە کتێبی «گوتاری فەلسەفی مۆدێرنە» دا دەڵێت «کتێبی دیالەکتیکی ڕۆشنگەری بە ویژدانەوە تەماشای ناوەڕۆکی عەقڵانی تازەگەری کولتووری (الحداثة الثقافية) ناکات کە بەها بورجوازیەکان ناسیان و لەهەمانکاتدا کردیان بەئامێرێک« »٣٠». بەبڕوای ئەو بەرپرسیاری سەرەکی نەهامەتییەکانی مۆدێرنە خودی کولتووری تازەگەری نییە، بەڵکو ئەو سیستەمە ئابوری و کۆمەڵایەتییەیە کە سەرمایەداری ناوە. ئەو لە وتاری «مۆدێرنە: پرۆژەیەکی ناتەواو»دا دەڵێ هەڵەی ئەو ڕەخنانەی ئاراستەی ڕۆشنگەری و مۆدێرنە دەکرێت دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی «ئەو هۆکارە ئابوری و کۆمەڵایتیانە ئاشکراناکەن کە پەیوەندی بە گۆڕانی سەیرکردنەوە هەیە بۆ کار، مەسرەف، سەرکەوتویی و دەستکەوتەکان و بەتاڵی» و هەموو کێشە کۆمەڵایەتی و فەردیەکان دەگەڕێنەوە بۆ کولتوور (٣١). بەبڕوای هابەرماس ناکرێ هەموو لایەنەکانی مۆدێرنە بەیەکچاو تەماشا بکرێن و لایەنە ئازادیخوازەکانی لەگەڵ لایەنە سەرکوتکردنەکانیدا تێکەڵبکرێ. هەموو شێوەکانی ژیانی مۆدێرنە سەرکوتکەر و دژ بە ئازادی کارناکەن، بەڵکو هەندێک لایەنی ئازادیخوازیشی هەیە کەنابێ فەرامۆشیبکەین. پرۆژەی مۆدێرنە کەلە تێڕوانینی هابەرماسدا یەکسانە بە پرۆژەی ڕۆشنگەری «٣٢» چەند لایەنێکی جیاوازی هەیە و کورتناکرێنەوە بۆ تەنها لایەنێک. هەڵەی ئەو ڕەخنەگرانەش کە ڕەخنە لە پرۆژەی مۆدێرنە دەگرن (و هابەرماس ناوی کۆنە پارێزانی نوێیان لێدەنێ) «تاڕادەیەکی زۆر دەگەڕێتەوە بۆ نەبونی هەستیاری (حساسیەت) بەرامبەر

بە ناوەڕۆکی «دولایەنەی (المزدوج)» تازەگەری کولتووری و کۆمەڵایەتی» (٣٣). دیارە هابەرماس بڕوای بەوە هەیە کە ناتوانین بەبێ قەیدوشەرت تەسلیمی ئەو تێگەیشتنە بۆ عەقڵ ببین کەڕۆشنگەری بەرهەمیهێنا، بەڵام پێیوایە نابێ ئەمە بەمانای ئەوە بێت خودی چەمکی عەقڵانییەت ڕەدکەینەوە. لێرەوە پرۆژەی ئەو ڕەدکردنەوەی عەقڵانییەت نییە بەڵکو پیاچونەوەیەکی ڕەخنەگرانەیە لەپێناوی بیناکردنەوەی جۆرێک لە عەقڵانییەت کە لەگەڵ دروشمە سەرەکیەکانی ڕۆشنگەریدا بگونجێ. چونکە بەبڕوای هابەرماس بەکارهێنانی عەقڵ لەلایەن فەیلەسوفانی ڕۆشنگەریەوە هاوکاتبوو لەگەڵ بیرۆکەی ئازادیدا و هەرئەم پەیوەندیەی نێوان عەقڵ و ئازادیشە کە ڕەگەزی سەرەکی بیرکردنەوەی ڕۆشنگەری پێکهێناوە و هەرئەم پەیوەندیەشە کەتائێستا بایەخی خۆی لەدەستنەداوە (٣٤). لەبنەڕەتدا هابەرماس بەپەیڕەوی لە ماکس فیبەر تازەگەری بەجیاکردنەوەی سێ بوار لەیەکدی پێناسدەکات: بواری زانست، بواری ئەخلاق و بواری هونەر کە هەریەک لەم بوارانەش عەقڵانییەتی تایبەت بەخۆی هەیە «عەقلانییەتی ئیدراکی ـ ئامێری تایبەتە بەبواری زانستی، عەقڵانییەتی ئەخلاقی ـ پراکتیکی تایبەتە بەبواری ئەخلاق و عەقڵانییەتی ستاتیکیش لەبواری هونەردا دەردەکەوێت» (٣٥). هابەرماس کێشەی مۆدێرنە لەوەدا دەبینێت کە عەقڵئامێری بەسەر هەموو جۆرەکانی دی عەقڵانییەتدا زاڵدەبێت و بەدیدێکی بیرۆکراتیانەوە لەسەرجەم بوارەکاندا بەکاردەهێنرێ. «نیگەرانی لە بڵاوبونەوەی عەقڵئامێری و دیدی بیرۆکراتیانە بەناو هەموو بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیدا هەرلەسەرەتاوە یەکێک لە سەرقاڵیە سەرەکیەکانی هابەرماسی پێکهیناوە.» «ئەو لەڕوی کومەڵایەتییەوە مەترسییەکانی بڵاوبونەوەی عەقڵئامێری و دیدی بیرۆکراتیانە لە وەدا دەبینێت کە مەسەلە ئەخلاقی و سیاسی و کولتوورییەکانی کۆمەڵگا وەک مەسەلەیەکی تەکنیکی بناسێنری و هەڵسەنگێنرێ کە ئەمەش لەدەرئەنجامدا دەبێتەهۆی ئەوەی ئەو مەسەلانە بچنەدەرەوەی بڕیاردانی دیموکراتیانەو بکەونەدەست پسپۆران و زانایانەوە« (٣٦). لێرەوە لە گوتاری فەلسەفی مۆدێرنەدا دەڵێ: هەموو گێڕانەوەی بایەخێک بۆ چەمکی عەقڵ دەبێ خۆی لەدووشت دوربخاتەوە: یەکەمیان لەو عەقڵئامێرییەی سەیری دەوروبەری وەک «شت»ێک دەکات تەنانەت خۆشی، دووهەمیان ئەو عەقڵە توتالیتارەی هەموو جیاوازییەکان لەپێناوی یەکێتیدا دەسڕێتەوە (٣٧). بەڵام هابەرماس باڵادەستی عەقلئامێری ناگەڕێنێتەوە بۆ تێگەیشتن و تێڕوانینی ڕۆشنگەران، بەڵکو دەیگەڕێنێتەوە بۆ بونیادێکی کۆمەڵایەتی و ئابوری دیاریکراو کە سیستەمی سەرمایەداریە. لێرەوە «هابەرماس جیاوازیدەکات لەنێوان عەقلانییەتی ڕۆشنگەری کەجارێک بە مۆدێرن و چەندانجاریش بە ڕەخنەگرانەی ناودەبات و عەقڵانییەتی پۆزەتڤیزم (یان دۆگماتیزم) دا. ڕۆشنگەران عەقڵیان بە هاوڕێی پێشکەوتنی زانست و تەکنەلۆژیا دەزانی، بەڵام بەهیچ شێوەیەک بڕوایان بەوە نەبوو کە لەهەرجێیەکدا پێشکەوتنی تەکنیکی خاوبۆوە ئەوا کارکردنی عەقڵیش خاودەبێتەوە. واتە ئەوان بیرۆکەی فەلسەفی عەقڵیان بەسەروتر لە کارکردنی زانست و تەکنیک دەزانی.» (٣٨). بەکورتی هابەرماس پێیوایە گێڕانەوەی ڕەگوڕیشەی کێشەکانی جیهانی مۆدێرن بۆ تێگەیشتنی ڕۆشنگەران نەک هەر ڕەوا نییە بەڵکو ئەمکارە ڕێگا بۆ سیستەمی باڵادەست ئەکاتەوە بۆئەوەی لەژێر باری بەرپرسیاریەکانی ڕابکات. کێشەکە کێشەی تێگەیشتنی ڕۆشنگەران نییە، بەڵکو کێشەی سیستەمێکە کەناتوانێ لەگەڵ بانگەشەکانی خۆیدا ڕاستگۆ بێت وکاری فەیلەسوفی ڕەخنەگریش ئەوەیە لەبری گومانکردن لە بنەما و بەڵێنەکان، گومان لەو سیستەمە کۆمەڵایەتی و سیاسییە بکات کە ناچێتە ژێر بەرپرسیارییەکانی خۆیەوە بۆ گەیشتن بەدۆخێکی لەم چەشنەش لەبری ڕەدکردنەوەی عەقڵانییەت، پێویستمان بەگەڕانەوە بۆ عەقڵانییەتێک هەیە کە هابەرماس ناوی عەقڵانییەتی پەیوەندیخوازی لێدەنێ. چونکە هابەرماس لە کتێبی گوتاری فەلسەفی مۆدێرنەدا مەسەلەی عەقڵ دەبەستێتەوە بە مەسەلەی زمانەوە و مەسەلەی زمانیش هەمیشە مەسەلەی پەیوەندی دەهێنێتەئاراوە. لەو کتێبەدا دەنوسێ کە «عەقڵانییەت بریتییە لەو ئامادەیەی کە ئەو خودانەی (ذوات) توانای قسەکردن و کارکردن و بەدەستهێنان و جێبەجێکردنی زانینێکی قابیلی هەڵەیان هەیە، دەیسەلمێنن» (٣٩). عەقڵی پەیوەندیخواز ئەو جۆرەیە لەعەقڵ کە ڕاستەوخۆ سەرقاڵی وتووێژکردنە لەگەڵ ئەویدی و بەرئەنجامی ئەو وتووێژکردنەشە. واتە ئەو جۆرەیە لەعەقڵ کە

لەئەنجامی گفتوگۆی مرۆڤەکان لەبارەی مەسەلە گشتییەکانەوە دروستدەبێ. دیارە هەموو گفتوگۆیەکیش کۆمەڵێ بنەمای دیاریکراوی خۆی هەیە کەدەبێ هەموو لایەنەکان پەیڕەویبکەن. هابەرماس ئەو بنەمایانە لە چوارخاڵدا کورتدەکاتەوە: بنەمای هۆشمەندی (Verstandlichkeit) یان بەیانکردنی عەقڵانییانەی خاڵەکان، بنەمای هەقیقەت (Wahrheit)، بنەمای دادپەروەری (Richtigkeit) و بنەمای ڕاست و دروستی (Wahrhaftigkeit). بەبڕوای هابەرماس هەموو گفتوگۆیەکی عەقڵانی ناچارە پەیڕەوی لەم بنەمایانە بکات (٤٠) و بەڕاستیش دەتوانین ئەم بنەمایانە لەهەموو گفتوگۆیەکی نیوان مرۆڤەکاندا بدۆزینەوە ئەگەرچی بەکزیش بووە. ئەم بنەمایانە بەشدارانی گفتوگۆ ڕادەکێشێ بۆ ڕێکەوتن لەسەر ئەو شتانەی خاڵی جیاوازی نێوانیان پێکدەهێنێ و دواجار مرۆڤەکان ڕادەکێشێ بۆ دۆزینەوەی ڕێگەچارەیەک بۆ ئەو گرفت و کێشە کۆمەڵایەتی و سیاسییانەی بەرەو ڕوویان بۆتەوە. «بەبڕوای هابەرماس کۆمەڵگاکان لە قۆناغیکی دیاریکراوی پەرەسەندنی خۆیاندا ڕووبەڕووی «چەند مەسەلەیەکی چارەسەرنەکراوی سیستەم» دەبنەوە کە دووبارە بەرهەمهێنانەوەی بەردەوامیان، هەڕەشەیان لێدەکات... لەهەلومەرجێکی وادا کۆمەڵگا ناچارە خۆی بگۆڕێت، ئەگینا بوونی بەردەوامی دەچێتە ژێر پرسیارەوە. هابەرماس جەخت لەوە دەکات کە ماهییەتی ئەم گۆڕانە و ئەوەی کە ئایا گۆڕانێکی لەم چەشنە ڕوودەدات یان نەء، بەهۆی مەسەلەکانی سیستەمەوە دیارناکرێت، بەڵکو ماهییەتی ئەم گۆڕانە بەهۆی شێوەی وەڵامدانەوەی کۆمەڵگا بەو کێشانە و دروستکردنی شێوەتازەکانی ڕێکخستنی سروشتی، دیاریدەکرێت» (٤١). بەبڕوای هابەرماس ئەوەی ڕێگا بۆ ئەم گۆڕانکارییە دەکاتەوە عەقڵانییەتی پەیوەندیخوازە کە جۆرێکە لە عەقڵانییەت کە ڕووی لە ئازادی مرۆڤەکانە. مرۆڤە جیاوازەکان بەهۆی پەیڕەویکردن لەوچوار بنەمایەی گفتوگۆ (کەپێشتر باسمانکرد) دەتوانن بە نێوکۆییەک (اجماع) بگەن کەدەیانخاتە هەڵوێستێکی ڕەخنەگرانەوە بەرامبەر بەو جیهانەی تیایدا دەژین. بەڵام ئایا لۆژیکی گفتوگۆ هەمیشە بەپێی ئەو بنەمایانە دەچن بەڕێوە؟ ئایا هەمیشەش بە نێوکۆییەکی وا دەگات کە شێوەی کارکردنی سیستەمەکە بخاتە ژێر پرسیارەوە؟ زوربەی ڕەخنەگرانی هابەرماس بڕوایان وایە کە ئەو بنەمایانەی هابەرماس بۆ وتووێژی داناوە، تاڕادەیەکی زۆر خەیاڵییە و بنەمایەکی واقعی نیین، چونکە لەسەرکۆمەڵێ گریمانەی گومانلێکراو داڕێژراوە کە لەڕووی واقعییەوە بەدینایەت. یەکەم: چونکە وایدادەنێ کەتوانای یەکسان بۆ تۆ و بۆ هەموان هەیە. دوهەم: وایدادەنێ کە خێراییەکی بێسنوور بۆ بەدەستهێنانی زانیاری و بڵاوبونەوەی زانیاری هەیە. سێهەم: وایدادەنێ کە دیاردەکانی بەکارهێنان و هاوپەیمانی و ستراتیژیکان لەناو کومەڵگای پەیوەندیخوازدا بوونی نییە و چوارهەمیش وایدادەنێ کە هەموان خاوەن ڕوانگە و خۆزگەی ئاشکرا و دیاریکراون بۆ هەموو بابەتەکان» (٤٢). هابەرماس ئەگەرچی بەناوی گەڕانەوە بۆ ژیانی ڕۆژانەی خەڵکی ڕەخنە لە بیریارانی دی دەگرێت، لێرەدا لەهەمووکاتێ زیاتر لەژیانی ڕاستەقینەی ڕۆژانەی خەڵکییەوە دورە. گفتوگۆ هەمیشە بەپێی بەرژەوەندییەکانی هەقیقەت و دادپەروەری بەڕێوەناچێ و زیاد لە هۆکارێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوری لۆژیکی گفتوگۆ بەلای لایەنێکدا دەشکێنێ و «بەڵگاندنی (استدلال) زیاتر و زیاتر»یش کە هابەرماس بەپێوەری سەرەکی دادەنێ بۆ ستراتیژی گفتوگۆ، بەکەڵکی نایەت. واتە زۆرجار ئەو عەقڵەی مرۆڤەکان خاوەنین، عەقڵێکی کونترۆڵکراو و سەرکوتکراوە کە لەناو دراو و نەدراوەکانی هەمان سیستەمدا دەکرێتەوە. لێرەوە ئەم عەقڵە لەجێی ئەوەی مرۆڤەکان بەرەو ڕەخنەگرتن بەرێت، بەرەو ڕازیبوونیان دەبات و لەبری ئەوەی کاردانەوەیان لەبەرامبەر ڕووداوەکاندا هەبێت، بەناوی عەقڵانییەتەوە شەرعییەت بە ڕووداوەکان دەدەن.

بەکورتی هابەرماس بەپێچەوانەی نەوەی یەکەمی قوتابخانەی فرانکفۆرتەوە (بەتایبەتی هۆرکهایمەر و ئادۆرنۆ) «هێشتا باوەڕی بە عەقل، پێشکەوتن، فەلسەفەی ڕۆشنگەری و پڕۆژەی مۆدێرنە ماوە» (٤٣) و بڕوای وایە دەکرێ و دەتوانرێ ئەو پروژەیە کامڵبکرێت کە ناوەڕۆکەکەی دروستبونی کۆمەڵگایەکی ئازاد و بەختەوەرە. واتە لەپشت تێڕوانینەکانی هابەرماسەوە دەتوانین بەئاسانی ئومێد و هیواکانی ڕۆشنگەری بە ئایندەی مرۆڤایەتی بدۆزینەوە. لەڕاستیدا ئەو

چوارچێوەیەی هابەرماس بیری تیادەکاتەوە هەمان ئەو چوارچێوە خۆشبینەیە کە ڕۆشنگەران بیریان تیادەکردەوە، ئەو چوارچێوەیەی کە بڕوای وایە تابینینی مرۆڤ گەورەتر و فراوانتر بیت، ئاسۆکانی ئازادی پتر لەبەردەمیا دەکرێتەوە. بەڕاستیش نەبینین و سنووره تەسکەکانی سەیرکردن هەمیشە کارەساتی لەژیانی مرۆڤدا خوڵقاندوە: لە نەبینی سەرکردەیەکەوە بۆ قەبارەی ڕاستەقینەی خۆی بۆ نەبینی ئەو پیاوە سەلەفیەی هەموو ڕەهەندەکانی ژیان لەتێکستە پیرۆزەکانەوە تەماشادەکات، چیرۆکی تراژیدی هەزاران کوژراو هەیە. بەڵام نەبینراو تەنها لەبەرئەوە نەبینراو نییە کە شاراوەیە و چاوی مرۆڤ ڕاویناکات، بەڵکو زۆرجار مرۆڤ خۆی خۆی کوێر دەکات بۆ ئەوەی هەقیقەتەکان نەبینێ... حاڵەتێک کە فرۆید هەوڵیدەدا ئاستە ناهوشیارەکانی ئاشکرابکات. چونکە یەکێک لە گرنگترین هێڵەکانی پرۆژەی فرۆید بریتی بوو لە ئاشکراکردنی نەبینراو لەبەردەم بینیندا . فرۆید ئەگەرچی گەورەترین برینی نەرجسی کردە جەستەی ئەو مرۆڤە عاقڵەی مۆدێرنە بانگەشەی بۆدەکرد، بەڵام بڕوایوابوو دەکرێت بەسەر زوربەی ئەو پانتاییە تاریک و ناعەقڵانییەدا زاڵبین کەناوی نابوو «نەست». تەقەنیاتی دەرونشیکاری چییە جگەلەوەی بەهۆی ئاشکراکردنی خواستەنادیارەکانەوە، یارمەتی نەخۆش دەدات بۆئەوەی پتر دەسەڵاتی بەسەر نەستیدا هەبێت. هربرت مارکیوز لەوتاری «بەجێهێشتنی چەمکی فرویدی مرۆڤ» دا بەمشێوەیە لۆژیکی کارکردنی دەرونشیکار کورتدەکاتەوە «دەرونشیکار تەنها ناواخنەکانی دەرونی نەخۆش و توانا و خواستە دەرونییەکانی چالاکدەکات « ئەو(ئید) دواجار دەبێ بەمن (ئیگۆ)» ئەمە لۆژیک و بەرنامەی لۆژیکی دەرونشیکارە. لەڕاستیدا تاکەکەس بەهۆی لۆژیک و هێزی خۆیەوە خواستە ناڕەواکانی بنەڕەتی لەزەت ڕەددەکاتەوە و تەسلیمی بنەڕەتی واقع دەبێ، فێردەبێ چۆن هاوسەنگی سستی نێوان ئیرۆس و تاناتۆس ڕاگرێت، فێردەبێ زیاتر و زیاتر لەکۆمەڵگایەکدا (فروید دەڵێ لە ژیارێکدا) بژی کەناتوانێ خوشنودیبکات، واتە ناتوانێ ئەنگێزە غەریزییەکانی تێربکات.» (٤٤). هەرئەم خاڵەشە کەوادەکات چ هربرت مارکیوز وچ میشل فۆکۆ کە گرنگی و نرخێکی زۆر بۆ دەستکەوتە فکرییەکانی فروید دادەنێن، بەڵام لەهەمانکاتدا بەچاوێکی ڕەخنەییەوە تەماشای تەقەنیاتی چارەسەرکردنی نەخۆش لەڕێی دەرونشیکارەوە بکەن. هەرچی میشل فۆکۆیە دەرونشیکاری بەیەکێک لەو بوارە زانستیانە دانا کە کەلەسەردەمی مۆدێرندا دەسەڵاتیان لەشێوەی سزاوە گۆڕی بۆ دەسەڵاتی کۆنترۆڵ. لەپڕۆژەی ئەم فەیلەسوفەدا گواستنەوە لەنەبینراوەوە بۆ بینراو لەهەمانکاتدا گواستنەوەی شێوازی دەسەڵاتە لەسزاوە بۆ کۆنترۆڵ. بەڵام بەوسەرنجەوە کە فۆکۆ هەرگیز هۆکانی ئەم گۆڕانکارییەی نەدەگەڕانەوە بۆ گۆڕانی بەها ئەخلاقی و کۆمەڵایەتییەکان، بەڵکو دەیگەڕانەوە بۆ ئەو فەزا دابەشکراوانەی بوارە زانستییەکان هێنایانە ئاراوە. میشل فۆکۆ ئەوەی قبوڵنەدەکرد کە گۆڕان لەدەسەڵاتی سزاوە بۆ کۆنترۆڵ لەو بەها ئەخلاقی و هیومانیستانەوە سەرچاوەی گرتووە کە چیدی ویستی بینینی ئەشکەنجەی جەستەی مرۆڤەکان ناکات، بەڵکو ئەو دابەشکردن و پۆلێنکردنانەی ناو بوارە زانستیەکان بوو کە ئەوکارەی مەیسەرکرد. لەپرۆژەی فۆکۆدا گەمەی دەسەڵات لەگەمەی زانین جیا نابیتەوە. ئەو لەوتاری نیتچە، جینالۆجیا و مێژوو دا نووسی: «شیکردنەوەی مێژویی ئیرادەی زانین بەوشێوەیەی کە مرۆڤایەتی ناسی، لەهەمانکاتدا ئەوە ئاشکرادەکات کە زانینێک نییە لەسەر ستەمکردن و هەڵە دانەمەزرابێت... هەروەها ئەوە ئاشکرا دەکات کە غەریزەی زانین غەریزەیەکی خراپکارە [شریرە] (و ڕەگەزێکی کوشندەی تیایە کە ناتوانێ و نایەوێت مرۆڤایەتی خوشنودبکات.) (٤٥). مێژوی زانین لەبەشێکیدا مێژوی ستەم و قوربانیدان و قوربانیکردنە. لەڕاستیدا فۆکۆ بۆئەوەی لەچەمکێک یان لەبوارێک لەبوارەکان تێبگات تەماشای قوربانییەکان و دورخراوە و پەراوێزکراوەکانی ئەو بوارە دەکات. ئەو لە وتارێکدا بەناوی بۆچی لەمەسەلەی دەسەڵات دەکۆڵینەوە؟ دەڵێ «بۆ ئەوەی تیبگەین مەبەستی کۆمەڵگا چییە لەوەی مرۆڤ عاقڵبێت، دەبێ بواری شێتی بپشکنین، بۆئەوەی لەوە تێبگەین دەمانەوێت چیبڵێین کاتێ باسی شەرعییەت دەکەین، دەبێ بواری ناشەرعی بپشکنین، بۆئەوەی پەیوەندیەکانی دەسەڵات ڕونبکەینەوە دەبێ ئەو پنتی بەرگری و هەولانە شیبکەینەوە کە دەیەوێت ئەو پەیوەندیانە هەڵوەشێنێتەوە« (٤٦). بەڕاستیش فۆکۆ بۆئەوەی لەچەمکی عەقڵ تێبگات، بواری شێتی دەپشکنێ. ئەو بڕوایوایە

جیاکردنەوەی شێت لە کۆمەڵگاو زیندانکردنی لە ناو نەخۆشخانەدا هۆکاری سەرەکیبوون بۆ ئەوەی مرۆڤی عاقڵ وەک گرنگترین خەسڵەت و بایەخدارترین چەمک، خۆی دابمەزرێنێ. بەرلەسەردەمی مۆدیرن شێت هێشتا مافی ئەوەی مابوو لەناو کۆمەڵگادا بژی و زۆرجاریش بە چاویکی ڕیز و پیرۆزەوە تەماشا دەکرا. شێتی بەحاڵەتێک دادەنرا کە زۆر جار دەتوانێ پەی بەو نهێنیانە بەرێت کە مرۆڤە ئاساییەکان ناتوانن پەی پێبەرن (لە کولتووری ئێمەدا ئەو ڕستەیە چەند بەناوبانگە کە دەڵێت «قسە یان لە شێت یان لە منالّ»). واتە لەو سەردەمەدا شێت نەک هەر مافی قسەکردنی هەبوو بەڵکو وادەزانرا کە شێت دەتوانێ پەی بەهەندیک نهێنی خوداییش بەرێت. بەڵام لەسەردەمی مۆدیرندا شێتی بوو بەحاڵەتێکی نەخۆشی و ناتەواوی و بەسوکایەتییەوە تەماشاکرا کە دەبێت لە کۆمەڵگا دوربخرێتەوە. بەبڕوای فۆکۆ چەمکی عەقڵ لەسەردەمی مۆدێرندا بەرهەمی ئەم جیاکردنەوەیەیە. فۆکۆ بڕوایوایە«ئەوەی عەقڵ لە شێتی جیادەکاتەوە خەسڵەتێکی ناوەکی نییە، واتە ئەو ناشێتێتییە نییە کە وادەزانین عەقڵ خاوەنێتی، بەڵکو زۆر بەسادەیی ئەو جیاکردنەوە ناعەقڵانییەیە کە کولتووری ڕۆژئاوا لەسەردەمی ڕێنسانسدا بە شێوەیەکی دامەزراو لە نێوان عەقڵ و شێتیدا کردی و تا ئێستاش ماوە» (٤٧). لە تێڕوانینی ئەم فەیلەسوفەدا «دەزگایەک دادەمەزرێ بۆئەوەی دەزگایەکی دی بەهێز بکرێت: سۆزانیخانە دادەمەزرێ بۆئەوەی بناغەی خێزان پتەو بکەن، شێتخانە دروستدەکرێ بۆئەوەی بنەماکانی عەقلانییەت پتەوبکەن» (٤٨) و بەمشێوەیە. لێرەوە ئەریک بێرنەر دەڵێ «بەشێک لە ئامانجی فۆکۆ ئەوەیە دەریبخات کە مێژوی عەقڵ هیچ پەیوەندیەکی بە ڕەوتی ڕولەپێشی زانستەوە نییە بەرەو هەقیقەت« (٤٩)، بەڵکو پەیوەندی بەو جیاکارییەوە هەیە کەلەسەرەوە باسمانکرد. خۆی دەڵێ مەبەستم «نووسینەوەی مێژوی ئەو سنورانەیە کە بەهۆیەوە کولتوورێک ڕەدی شتێک دەکاتەوە کەسەبارەت بەو دەرەکیە« (٥٠).

وەک دەبینین ئەم خوێندنەوەیە ڕاستەوخۆ خوێندنەوەیەکی تازەیە و هەوڵدەدات مێژوی فەرامۆشکراو و شاراوەی باڵادەستی عەقڵ ئاشکرابکات. بێگومان ئەم سەیرکردنەش سەرجەم تێگەیشتنی ڕوشنگەران بۆ چەمکی عەقڵ دەخاتە ژێر پرسیارەوە. بەڵام ئەمە بەمانای ئەوە نییە پرۆژەی فۆکۆ وەک پرۆژەی قوتابخانەی فرانکفۆرت بریتییە لە گەڕانەوە بۆ تاوتوێکردنی ئەو چەمکی عەقلانییەتەی ڕۆشنگەران بەرهەمیانهێنا، بەڵکو ئەو تەنها سەیری پەیوەندییەکانی دەسەلآت دەکات و سەیری ئەو خزمەتگوزارییە فراوانە دەکات کە ئەو تێگەیشتنە لەعەقڵ بە دەسەلآتی گەیاند. بۆ فۆکۆ ئەوە گرنگ نییە ئایا چەمکی عەقڵ لای ڕۆشنگەران ڕاستە یان نەء؟ گەر ڕاست نییە ئەوا کەموکوڕیەکانی چین؟ ئایا شێوازێکی تر لەتێگەیشتن بۆ عەقڵ دەتوانێ لەو کەموکوڕیانە ڕزگارمانبکات؟ ئەم پرسیارە ڕەخنەگرانە کە پرسیاری سەرەکی قوتابخانەی فوانکفۆرت بوون، ئەو دەروازە ڕەخنەییە نییە کە فۆکۆ لێوەی بڕوانێت، بەڵکو ئەو دەیەوێت ئەو فەزا دەسەلآتاویانە ئاشکرابکات کە دەرکەوتنی مرۆڤی عاقڵ خولّقاندی. بەمانایەکی دی فۆکۆ پرۆژەی مەعریفە و دەسەلآت لەهەرە جومگە پراکتیکیەکانیدا دەخاتە ژێر پرسیارەوە. لێرەوە دەبینین فۆکۆ باس لەزیندان دەکات، بەڵام باسی پێشکەوتنی یاساکانی تاوان ناکات... سەرنج لە خەستەخانە و دەسەلآتی پزیشک دەدات، بەڵام پەرەسەندنی زانستی پزیشکی فەرامۆشدەکات... لە شێتخانە و قوتابخانە دەکۆڵێتەوە، بەڵام گرنگی بە پەرەسەندنی دەرونشیکاری و زانستەکانی پەروەردە نادات. لەلایەکی دیشەوە فۆکۆ گۆڕانکارییەکانی سەردەمی تازە ناگەڕێنێتەوە بۆ سەردەمی ڕۆشنگەری و ئەو چەمکە فەلسەفییانەی ڕۆشنگەری بەرهەمیهێنا، بەڵکو دەیگەڕێنێتەوە بۆ سەردەمێکی دێرینتر و ئەو گۆڕانکاریانەی لەفەزای کۆنترۆڵکردن و چاودێریکردندا هاتەئاراوە. حەفریاتی فۆکۆیی ئەوەندەی لەناو دەزگا وبوار و تەشکیلاتی گوتاریدا کاردەکات ئەوەندە لەناو چەمکەکانی پێشکەوتنی فکردا ڕاناوەستێت. بەشێوەیەکی وردتر دەتوانین بڵێین فۆکۆ مێژوی مۆدێرنە لە وتەزا فیکری و فەلسەفییەکاندا ناگرێت، بەڵکو لەپراکتیکی ڕۆژانەی دەزگاکانیدا ڕەخنەی ئاراستەدەکات. خۆی لەوتارێکدا دەڵێت «من ڕێگەیەکی دی بۆ پشکنینی پەیوەندی نێوان عەقلانیبوون و دەسەلآت پێشنیاردەکەم. ڕەنگە ئەوە باشتربێت کە سەرجەم ڕەوتی عەقلانیبوونی کۆمەڵگا یان کولتوور لەبەرچاو نەگرین، بەڵکو ئەم ڕەوتە

لەبوارە جیاوازەکاندا شیبکەینەوە کە هەریەکێکیان ئاماژە بۆ ئەزمونێکی بنەڕەتیدەکەن، وەک شێتی، نەخــۆشی، مــردن، تاوان، جنســیــیــەت و لەمــبــابــەتە« (٥١). لێــرەوە بەپێــچــەوانەی هــەمــوو چاوەڕوانیــیــەکــانەوە کــاتێک فــۆکۆ بەتایبــەتی قــســەی لــەســەر ڕۆشنــگەری کرد، ســەیرکــردنێکی زۆر ئیجابیانەی بۆ ڕۆشنگــەری پێشکەشکرد. ئەو بۆ دەرخستنی گرنگییەکانی ڕۆشنگەری دەگەڕێتەوە بۆ تاوتوێکردنی ئەو وتارەی کانت کە ناوینابوو ڕۆشنگەری چییە؟ لەم ئاراستەیەشدا بایەخێکی گەورە بۆ پرســیــارەکــەی کــانت دادەنێ. چونکە بەبڕوای فــۆکــۆ «ئەمــە یەکەمــجــاربــوو کــەفــەیلەســوفــێک نەک لێکۆڵینەوەی سیستەمێکی میتافیزیکی و بناغەکانی مەعریفەی زانستی، بەڵکو شیکردنەوە لەبارەی ڕووداوێکی مێــژوویی هــاوچەرخــەوە وەک ئەرکــێکی فــەلســەفی پێشنیــاردەکــات. کــاتێک کــانت لەســاڵی (١٧٨٤)دا پرسی ڕۆشنــگەری چیــیــە؟ڕێک مــەبەســتی ئەوەبوو کــەلەهــەمــانکاتدا چی ڕودەدا؟ چیمــان بەســەردێت؟ ئەم جــیــهــانە، ئەم ســەردەمــەو ئەم ســاتەوەخــتــە تایبــەتەی کــەتیــایدا دەژین چیــیــە؟یان بەمانایەکی دی ئێمە وەک ڕۆشنگەر، وەک بەشێک لەڕۆشنگەری چین؟« (٥٢). بێگومان فۆکۆ دەزانێت ئەمــە یەکــەمــجار نیــیــە کــە فــەیلەسوف لەخۆی دەپرسێت من کێم و چیم؟ بەڵام یەکەمجارە پرســیــاری شــوناس هــاوکات لەگــەڵ پرسیــارکردن لەساتەوەختێکی مێژوی دیاریکراو دێتە ئاراوە؟. لەهــەمــان ئەو وتارەی ســەرەوەدا پرســیــارەکــەی کــانت بەراوردەکــات بەپرســیــارەکــەی دیکــارت و دەنوسێ: «ئەمــە بەراوردبکەن بە پرسیارەکەی دیکارت کەدەپرسێ من کێم؟ من وەک خودێکی بێهاوتا، بەڵام جیهانی و نامێژوویی [کێم]؟ من لەدیدی دیکارتدا بریتیە لەهەرکەسێک لە هەرجێگەیەکدا ولەهەرساتەوەختێکدا.« (٥٣) لەکاتێکدا پرسیارەکەی کانت، پرسیارێکە لەشوناسی مرۆڤەکان لەساتەوەخــتێکی مێژوی دیاریکراودا. فــوکــۆ لەهــەمــان ئەو وتــارەی ســەرەوەدا دەڵێ «ئەرکی فــەلســەفــە وەک شــیــکردنەوەی ڕەخنەگرانەی جــیــهــانی ئێمــە، شتێکە کــە گــرنگتر و گــرنگتــر دەبێ. ڕەنگە بێگومــانتــرین مــەســەلەی فــەلســەفــە مــەســەلەی زەمــانی هــەنوکە بێت، ئەو مــەســەلەیەی کــەئێمــە لەم ســاتــەوەختــەی ئێستــادا چین» «ڕەنگە ئێــمــڕۆ ئامــانج دۆزینــەوەی ئەوە نەبێت کــەئێــمــە چین، بەڵکو نەفــیکردن و ڕەدکــردنەوەی ئەو شتەبێت کە ئێمەین« (٥٤).واتە ئامانجی ئەمڕۆ دەبێت ڕەدکردنەوەی ئەو شوناسە بێت کەئەمڕۆ ئێمە خــاوەنین، چونکە ئەوشــوناســەی ئەمڕۆی ئێمــە، شــوناسی خــۆمــان نییــە و شــوناســێک نییــە ئێمــە هەڵمــانبژاردبێ، بەڵکو شوناسێکە کەمێژوو و نەریتێکی دیاریکراو بەسەریدا سەپاندوین. شــوناسی ئێمە ماهییەتێک نییە و لەڕابردومانەوە دروستبوبێت، بەڵکو ئەگەرێکی داهاتوییە کەبەهۆی دەرچوون لەنەریت و ماهییەتی ئێستا دەتوانین دروستیبکەین. بەڕاستیش ڕۆشنگەری لەناوەڕۆکدا بریتیبوو لە ململانێیــەکی توندوتیژ لەگــەڵ نەریتدا. فوکۆ بڕوای وایە «کاتێک لە وتاری ڕۆشنگەری چییە؟ی کانت ورددەبینەوە تێدەگەین کە مۆدێرنە سەردەمێکی مێژوی نییە بەڵکو ئاراستەوەرگرتنێکە (attiude). فوکۆ دەڵێت مەبەستم لە ئاراستەوەرگرتن جۆرێکە لە پەیوەندی بە فعلیەتەوە. جۆرێک هەڵبژاردنی ئیرادی کە کەسانێک ئەنجامیانداوە... شێوەیەکە لە بیرکردنەوە و هەست« (٥٥). ڕۆشنگەری جۆرێکە لە هەڵویست وەرگرتنی ئیرادەویانەی مرۆڤەکان لەئێستا و لەهەلومەرجی باڵادەست.لێرەوە بەبڕوای ئەو جەوهەری ڕۆشنگەری پابەندبوون و دڵسۆزی نییە بۆ ئەو وتەزا فکری و فەلسەفییەی ڕۆشنگەری بەرهەمیهێنا، بەڵکو ئەو نەریتە ڕەخنەگرانەیەیە کە بانگهێشتی مرۆڤەکان دەکات بۆئەوەی بەردەوام ژیانی خۆیان لەم قۆناغە دیاریکراوەی ئێستادا بخەنە ژێر پرسیار. «فۆکۆ ئەو ئەنجامگیرییەیکرد کەئاراستەوەرگرتنی ڕۆشنگەری کە پەیوەندیکردن بە زەمانی ئێستاوەی کرد بەکێشەیەکی فەلسەفی، خۆی داوامان لێدەکات کەوەک ئاینێک تەماشاینکەین.» لێرەوە بەبڕوای ئەو پرسیارەکە هەرگیز ئەوە نییە ئایا ئێمە لەگەڵ یان دژی ڕۆشنگەرین، بەڵکو مەسەلەکە ئەوەیە «دەبێ بوونی خۆمان وەک بوونێکی مێژوویی شیبکەینەوە کەتاڕادەیەک ڕۆشنگەری فۆرمەلەی کردووە. ئەم شیکردنەوەیەش بەرلەوەی سەرنج لە عەقلانییەتی ڕۆشنگەری بدات، سەرنج لە سنورداریێتیەکانی زەرورەت دەدات. واتە سەرنج لەهەموو ئەو هۆیانەدەدات کەناهێڵن ئێمە ببین بەخودێکی (سۆبژێکت) سەربەخۆ« (٥٧).

کاتێک دەگەینە ئەم ئاستەی شیکردنەوە بۆمان دەردەکەوێت ڕۆشنگەری بەرلەوەی کۆمەڵێک وتەزای

فکری و فەلسەفی بێت، هەوڵێکی ڕەخنەییە بۆ ناسینی ئەو دنیایەی کەتیایدا دەژین. ڕۆشنگەری کۆمەڵێک تێزی ئایدیۆلۆژی و فەلسەفی دیاریکراو نییە کەدەبێ پەیڕەویبکەین، بەڵکو ئەو نەریتە ڕادیکالانەیە کە داوا لەمرۆڤەکان دەکات بەردەوام بەدیدێکی ڕەخنەییەوە ئەوسەردەمە بپشکنن کەتیایدا دەژین. کانت دەیگوت «دروشمی ڕۆشنگەری ئەوەیە بائەوەندە ئازابین عە قڵ بخەینەکار». بەکارهێنانی عەقڵ ئازایەتی دەوێت، چونکە تەنها عەقڵە مرۆڤ لەڕوبەرونەوەیەکی ڕادیکالانەدا لەبەرامبەر دنیادا دادەنێ... عەقڵێک کە پابەندبون بە بەهای ئازادی ناچاریدەکات ململانێبکات لەگەڵ سەردەمێکدا کەهەرچی زیاتر تروسکەی ئازادی تیا کزدەبێت. بەکارهێنانی عەقڵ ئازایەتی دەوێت چونکە تەنها لەم بەکارهێنانەدایە مرۆڤ خۆی وەک بونەوەرێکی بەرپرسیار لەبرامبەر دنیادا کەشفدەکات...بەرپرسیاریەک کەناچاریدەکات لەهەموو ئەو ڕووداو و بڕیارو هەنگاوانە بپرسێتەوە کە کەمتازۆر لەخۆشیەوە دورن، بەڵام کاریگەری ڕاستەوخۆیان لەسەر ژیانی هەیە. ئەو بەرپرسیارییەی ڕۆشنگەری لە مرۆڤەکانی داوادەکات تەنها بەرپرسیاری نییە لەبەردەم ئەو بوارە تایبەتیانەدا کە مرۆڤەکان کاری تیا دەکەن، بەڵکو بەرپرسیارییە لەبەردەم هەموو بوارەکانی ژیاندا. ترسناکترین شت بۆ هەموو پرۆژەیەکی ڕۆشنگەری ئەو مانا کۆنەپرستانەیەی پسپۆرییە کە پێیوایە تەنها ئەوکەسانە مافی قسەکردنیان لەبوارێکدا هەیە کە پسپۆرن تیایدا وبەمەش مافی قسەکردن لەهەموو ئەو کەسانە بسێنێت کە پسپۆرنین لەو بوارەدا. بێگومان ئەم شێوازە لەتێڕوانین، لەجەمسەری دژ بەڕۆشنگەریدا ڕادەوەستێت. چونکە گەر ڕۆشنگەری ئەو پرۆژە مەزنە بێت کە داوا لەمرۆڤەکان دەکات بەدیدێکی ڕەخنەییەوە سەردەمەکەیان بپشکنن، ئەوا چاندنی هەستکردن بە بەرپرسیاری لەناو مرۆڤەکاندا بەرامبەر بەدنیا یەکەم مەرجی پرۆسەیەکی لەمچەشنەیە.

ڕەخنە و بەرپرسیاری ئەو ڕەگەزە سەرەکیانەن کە ڕۆشنگەری لەهەموو مرۆڤەکانی داوادەکات و بە گرنگترین مەرجی هەموو سەیرکردن بۆ واقعێکی دادەنێ. لێرەوە «سەدەی هەژدەهەم وەک ئەرنست کاسیرەر دەڵێ، حەزیدەکرد هەم بەسەدەی فەلسەفە ناوببرێ و هەم بەسەدەی ڕەخنەگرتن«. (٥٨) ڕۆشنگەری پرۆژەیەک نییە وابزانین لەڕێی زیادکردنی کردنەوەی قوتابخانەی زیاتر و فراوانکردنی زانستەوە دەخوڵقێنرێت (وەهمێک کەلە مێژە گیرۆدەی ڕۆشنبیری کوردی بووە)، بەڵکو ئەو نەریتە ڕەخنەگرانەیە کەداوا لەمرۆڤەکان دەکات بەردەوام پرسیار لەوسەردەم و هەلومەرجەبکات کەتێیدا دەژین. بێبوونی ئەم دیدگا ڕەخنەییەش قوتابخانەکان لەبری لانکەی ڕۆشنگەری دەبن بەلانکەی سەلەفیەت... زانستەکان لەجێی فراوانکردنی ئاسۆکانی ئازادی، دەبن بەکەرەسەیەک بۆ هەرچی زیاتر بەهێزکردنی ئامێرەکانی سەرکوتکردن... دواجار هەموو ئەونەوە خوێندەوارەی کەدەبوو هەڵگری پەیامی ئازادی و خۆشبەختی بن، دەبن بەهەڵگری ئاسۆکانی مەرگ. لەمێژیشە ئەوەی لە واقعی ئێمەدا ئەوەی هەڵگری پەیامی تاریکی و تەقێنەری یەکەم گوللەکانی تۆڵەیە بەرلە نەخوێندەواران، خوێندەوارانن. ئەوانەی لە پێشێلکارییە ترسناکەکانی بەهاکانی ئازادی و دادپەروەری بێدەنگبوون، بەرلەنەخوێندەواران، خوێندەواران بوون. ئەوانەی بوونە ناوەندێکی پڕوپاگەندە بۆ هەموو ئەو هەنگاو بڕیارە دزێوانەی کەشایەنی پوزشهێنانەوە نین، بەرلەنەخوێندەواران، خوێندەەوارانبوون. لەڕاستیدا هەموو ئەمشتانە ناچارماندەکات زوربەی ئەو نەوە خوێندەوارە بخەینە ژێر پرسیارەوە کەبڕیاربوو هێزێکی ڕۆشنگەر بێ و لەگەڵ گەورەبوونیدا ئاسۆکانی ئازادی گەورەبکات. بەڕاستی چۆن و بۆچی خوێندەواری لەبری هێزێکی ڕۆشنگەر دەبێ بەهێزێکی تاریک؟ ئایا هۆی ئەمە ناگەڕێتەوە بۆئەوەی زوربەی هێزی خوێندەواری ئێمە لە سیستەمی پەروەردەی بەعسەوە هاتەدەرێ؟ ئایا سیستەمی پەروەردەی بەعس نەوەیەکی خوێندەواری بەرهەمنەهێنا کەهەرچی زیاتر بێدەنگ، هەرچی زیاتر ملکەچ، هەرچی زیاتر ڕازیبێت؟ گومانی تیانییە سیستەمی پەروەردەی بەعس بە تەکنیکێکی تەواو سەرکوتکەرانە کاریدەکرد: بەعس لەسیستەمی پەروەردەی خۆیدا زانیاری دەدایتێ، بەڵام عەقڵی پێنەدەبەخشیت..زانستی دەدایتێ بەڵام ڕەخنەی تیا دەکوشتی...مێژوی وەک کۆمەڵێ بەسەرهات و ساڵ پێ لەبەردەکردی، بەڵام خەونی ئازادی تیا نەدەهێشتی (لێرەوە ئەو بوچونانە بەوردبین نازانم کەبڕوایانوایە سیستەمی پەروەردەی بەعس سیستەمێکی بێگوناه و دەستپیە و نابێ

دەستکاریبکرێت. هەستئەکەم هەڵەی ئەم تێڕوانینە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی خۆشبینە بەرامبەر بەهەموو جۆرە خوێندەواریەک و نازانێت کە خوێندن و زانست چەند دەتوانن ئامێرێکی هەرە ترسناکی تاریککردن و کۆیلەکردنی مرۆڤەکان بن) سیستەمی پەروەردەی بەعس سیستەمێکی تاسەر ئێسقان تاوانبارە و ئەرکێکی خێرا و بەپەلەیە کەبەوردی لەستراتیژیدا، لە جومگە پێکهێنەرەکانیدا، لەشێوەی کارکردن و ئاراستەکردنیدا، بخرێتە ژێر پرسیارو لێکۆڵینەوەوە.

دیارە نابێت لەم ڕستانە واتێبگەین کە دەمانەوێت خوێندەواری لەپرۆژەی ڕۆشنگەری بکەینەدەرێ، چونکە هیچ پرۆژەیەک هێندەی ڕۆشنگەری بە خوێندەوارییەوە گرێنەدراوە، بەڵکو دەمانەوێت سەرنج بۆ ئەوە ڕاکێشین کە ئەگەرچی خوێندەواری یەکێک لە مەرجەسەرەکییەکانی ڕۆشنگەرییە، بەڵام مەرج نییە هەموو خوێندەواریەکیش ببێتە هۆی ڕۆشنگەری. خوێندەواری بۆئەوەی ببێتە کەرەسەیەکی ڕۆشنگەری هەر لەسەرەتاوە پێویستی بەچەند هەلومەرج و فاکتەری سەرەکی هەیە کە گرنگترینیان فراوانبونی ئاستەکانی بینین و ئازادی و خودهوشیارییە. چونکە گەر ڕۆشنگەری ئەو پرۆژەیە بێت کەبانگهێشتی مرۆڤەکان دەکات بۆئەوەی هەرچی زیاتر سەردەمەکەی خۆیان بخەنە ژێر پرسیار، ئەوا هەرلەسەرەتاوە بانگهێشتمان دەکات بۆئەوەی ڕوانینی خۆمان فراوانتربکەین. چونکە بۆئەوەی ژیان بخەینە ژێر پرسیار... بۆئەوەی ڕەخنە ئاراستەی ئەو سەردەمە بکەین کەتیایدا دەژین... بۆئەوەی ئەو شوناسە ڕەتبکەینەوە کەئەمڕۆ خاوەنین، ئەوا دەبێ هەرچی زیاتر ئاسۆکانی بینین و ڕوانینمان فراوانتربکەین. لەڕاستیشدا ڕۆشنگەری خۆی خولیایەکی گەورەبوو بۆ زیاترکردنی ڕوبەرەکانی بینین. گەر چرکەی ڕۆژهەڵاتناسی (کەلەدوای سەدەی هەژدەوە بەچڕی دەستی پێکرد) و دەرونشیکاری و ئەنترۆپۆلۆژیا، لەچرکە کاریگەرەکانی پەلامارداني نەبینراوبن، ئەوا سیستەمی پەیوەندی خێرا لوتکەی ئەو پرۆژەیەی (لەمانگی دەستکردەوە بۆ سیستەمی کۆمپیوتەر و تۆڕەکانی ئەنتەرنێت) پرۆژەی بەردەوامی فراوانکردنی ئاسۆکانی بینین هەیە. ڕۆژئاوا لەدوای ڕۆشنگەرییەوە ئیدی نایەوێت کوێربێت و پنتێک هەبێت کەنەیبینێت، چونکە (وەک میشل فۆکۆ دەڵێت) نایەوێت پنتێک هەبێ و کۆنترۆلی نەکات.

دوهەم فاکتەر ئازادییە. کانت لەهەمان ئەو وتارەی لەسەرەوە باسمانکرد دەڵێت «بۆ ڕۆشنگەری جگە لەئازادی هیچیدی مەبەست نییە...ئازادی بەمانا پاکەکەی کە ئەویش قبوڵکردنی بەکارهێنانی ڕاشکاوانەی عەقڵە لەهەموو بوارەکاندا.» (٥٩) ڕۆشنگەری پێویستی بە ئازادی قسەکردن لەهەموو بوارەکاندا هەیە، پێویستی بەنەبوونی تابۆ لەسەر هیچ کێشەیەک لەکێشەکانی کۆمەڵگا هەیە. تا سنورەکانی قەدەغەکردن کەمتربن، ئەگەری ڕۆشنگەری زیاتر و گەورەترە و بەپێچەوانەشەوە. بەڵام چ ئاستەکانی بینین و چ ئازادی پەیوەندیان بەو سیستەمە ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتییە هەیە کەتاکەکەس لەناویدا دەژی. پەیوەندی بەوەوە هەیە تاچەند ئەو ڕۆشنبیریە کەرەسەکانی بینین و ئازادی بۆ تاکەکەس دەستەبەردەکات. لێرەوە باسکردنی ڕۆشنگەری لەواقعی ئێمەدا باسکردنێکی وێڵە گەر لەسەرەتاوە پرسیار لەو سیستەمە ڕۆشنبیرییە نەکەین کە مرۆڤی کورد لەناویدا دەژی.

باسەرەتا لەو پرسیارەوە دەستپێبکەین کە ئایا ڕۆشنبیری کوردی بەدوای بینیندا گەڕاوە؟ ئایا خولیای بینین خولیایەکی زاڵبووە لەڕۆشنبیری کوردیدا؟ یان چیرۆکێکی دی لەڕۆشنبیری ئێمەدا لەگۆڕێبووە؟ بەرلەوەی وەڵامی ئەوپرسیارنە بدەینەوە سەرەتا دەبێت بڵێین بۆئەوەی بزانین ڕۆشنبیریەک پرۆسەی بینین ئەنجامدەدا، دەبێت دوو ڕەگەزی سەرەکی لەبەردەمیدا ئامادەبێت (دوو ڕەگەز کە هیچیان بێ ئەویدیان نرخی نامێنێ): یەکەم ڕەگەز نووسینە. چونکە تەنها لەڕێی نووسینەوەیە دەتوانیت پرۆسەی خوێندنەوە و کەشفکردن و ڕاڤەکردنی دنیا پیادەبکەیت. ئەو ڕۆشنبیریەی نانوسێت، ئەو ڕۆشنبیریەیە کە خوێندنەوە و تێگەیشتنی بۆدنیا لەچوارچێوەی ئەفسانە و حیکمەتەکانی باپیراندا ڕاوەستاوە.. ڕۆشنبیریەک کەجگە لەئاسۆی باپیرانی، ئەگەری هیچ ئاسۆیەکی دی بەدیناکات تا بەرەو ڕوی بجوڵێت. لێرەوە ئەو کومەڵگایەی نانوسێ، کومەڵگایەکە لەجێی خۆی ڕاوەستاوە و بێگۆڕان و بێجوڵەیە.

دوهەم ڕەگەز ئامادەبوونی دنیایە لەبەردەم هوشیاریدا وەک کێشەیەک. نووسین بۆئەوی ببێ

بەپرۆژەیەک کەدەیەوێت ئاسۆی بینینی ڕۆشنبیریەک فراوانبکات پێویستە هەرلەسەرەتاوە دنیا وەک کێشەیەک، وەک گرفتێک، وەک پرسیارێک لەبەردەم هوشیاریدا ئامادەبێت. واتە هەرلەسەرەتاوە دەبێت دەرکی ئەوەبکەین کەئەو جیهانەی تیایدا دەژین، ئەو هەلومەرجەی تیایدا گەورە دەبین پڕ لەو کیشە و نهێنیانەیە کەپێویستە قسەیان لەسەربکەین. حەساسیەت بەرامبەر بەکێشە و پرسیارە شاراوەکانی واقعێک، پێشمەرجی سەرەکی هەموو پرۆژەیەکی نووسینە. بەڵام ئایا ئەم دوو ڕەگەزە لەواقعی ئێمەدا ئامادەگی هەیە؟

سەبارەت بە نووسین، ئەوا یەکێک لەدیاردە ترسناکەکانی ڕۆشنبیری ئێمە ئەوەیە زۆردرەنگ دەستیکرد بەنووسین بەزمانی خۆی (تەوەرەیەک کە هەوڵمانداوە لەنووسینی دیدا (٦٠) هەندێک لە دەرەئەنجامەکانی بخوێنینەوە). بەڵام سەبارەت بەڕەگەزی دوهەم پێویستمان بەڕاوەستانێکی تر هەیە. ئایا پەیوەندی ڕۆشنبیری کوردی بەدنیاوە پەیوەندی کەشفکردن و خوێندنەوە و پرسیارکردنە؟ ئایا ڕۆشنبیری ئێمە سەردەمی خۆی و جیهانی خۆی وەک گرفتێک تەماشاکردووە کەناچاریبکات ڕەخنە و پرسیاری ئاراستەبکات؟ بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە دەبێ ئەو ڕاستییە دوبارەبکەینەوە (کە بەختیار عەلی لەوتارێکدا بەدرێژی باسیکردووە) کە ئەویش ئەوەیە ڕۆشنبیری کوردی ئەوکاتە دەستیپێکرد کە لەخۆی دەپرسی بۆچی بەزمانی کوردی نەنوسم. واتە هەرلەسەرەتاوە پرسیار لە ڕۆشنبیری ئێمەدا ئەوەنەبوو چۆن ببینین و دیدگاگانمان فراوانبکەین، بەڵکو ئەوەبوو چۆن زمانی کوردی بینراوبکەین. بەختیارعەلی لەوتاری «ئیمپراتۆریۆتی وەهم / مانای تازەگەری و پەیوەندی بەمیکانیزمی کارکردنی گوتارەکانەوە دەڵێ «کێشەی گەورە لەوکاتەوە تا ئەمڕۆ ئەوەنییە چۆن جیهان تەفسیربکەین؟ بەڵکو کێشەی سەرەکیمان ئەوەیە بەچی جیهان تەفسیر بکەین؟... نادیاری یەکەم لای مرۆڤی کورد پانتاییەکی مەعریفی نییە بیدۆزێتەوە، هەقیقەتێک نییە، لابەلاکردنەوەیەکی کۆبەرنیکۆسانە نییە ئاشکرایبکات، بەڵکو نادیاری یەکەم ئەو کەرەستەیەیە کە گوتاری کوردی دادەڕێژێت.. ئەویش زمانە« (٦١). شیعری کلاسیکی کوردیش پڕن لە نموونەی ئەوشیعرانەی بۆبەرگریکردن لەنووسینی کوردی نوسراون. بۆباوانی ئێمە نووسین بۆخوێندنەوەو تێگەیشتن لەدنیا نەهات، بۆ فراوانکردنی ڕوبەرەکانی بینینی مرۆڤی ئێمەنەهات، بەڵکو بۆئەوە هات زمان و کولتوور و ژیانی گەلێک بینراو بکات. بەڵام کاتێک پرۆژەی نووسینی کوردی ئەرکی خۆی لەبری کەشفکردن و بینینی دنیا، کردبەوەی زمانی گەل و کولتوورێک بینراو بکات، ئەوا ڕاستەوخۆ پەیوەندی هوشیاری کوردی بەدنیاوە دەکرد بەپەیوەندییەکی وەسفی. زمانی وەسفکردنیش دیاردەکان دەخاتە ڕوو و بینراویابدەکات، بەڵام نایخوێنێتەوە، ئاشکرایدەکات بەڵام ڕەخنەی ئاراستەناکات، جوانیدەکات بەڵام دزێویەکانی دەرناخات...ستراتیژێک کەبووە ستراتیژی هەرەزاڵی ڕۆشنبیری کوردی. لەسەرەتاکانی دەستپێکردنی نووسینی کوردیەوە بۆئەو ساتەوەختەی... ڕوانگەییەکان دەیانویست ببن بە ویژدان و قسەکەری ئازارەکانی گەلێک، ستراتیژێکی بنەڕەتی هەیە کەئەرکی نووسین لەزیاتر بینین و خوێندنەوەی دنیاوە دەکات بە بینراوکردن و وەسفکردنی بوونی گەلێک.... هێمن لەچاوپێکەوتنێکدا دەڵێت «من بۆخۆم پێموایە هونەرێکی دیکەم نییە جگەلەوەی کەژیانی میللەتەکەی خۆم نیشانبدەم.. بنوسن هێمن شاعیرێکی لادێی کوردبوو کەفەرهەنگی میللەتەکەی خۆی لەچوارچێوەی شیعردا بەخەڵک نیشانداوە« (٦٢).

بەڵام پرۆژەی بینراوکردنی گەلێک چەند شاعیرونوسەری زیاتری بۆخۆی ڕاکێشا، زیاترو زیاتر دنیا وەک کێشەیەک.. وەک پرسیارێک.. وەک گرفتێک دەشارایەوە. نووسینی کوردی کەدڵخۆشبوو بەو ئەرکە نیشتیمانیانەی دەیبینێ، بێئەوەی بزانێت و مەبەستی بێت ماهییەتی ئەودنیایەی دەشاردەوە کەمرۆڤەکان لەناویدا دەژین. چونکە کاتێک بەریانێکی فراوان لەنوسەرانی کورد وەسفی دنیای کوردیان دەکرد، ئەو تێگەیشتنەیان دەخستەوە کەدنیای ئێمە جگەلە کێشەی ئەوەی دنیا دانیپیانانێت کێشەیەکی دی و هیچ شتێکی تیانییە بۆ بیرلێکردنەوە و ئەندێشەکردن و ڕەخنەکردن. لێرەوە بەردەوام هەموو دیاردەکان لە نووسینی کوردیدا بوون بەو دیاردە ساکارانەی وەسفدەکرێن، بەڵام ڕەخنەناکرێن.. پیشاندەدرێن بەڵام ناخوێنرێنەوەو میکانیزمەکانی کارکردنیان ئاشکرا ناکرێت.

بەکورتی هەموو شتەکان وایانکرد بۆئەوەی دنیای ناوەوەی ئێمە وەک کێشەیەک لەبەردەم هوشیاری مرۆڤەکاندا، ونبێت. بەڵام ونکردنی دنیا بەرلەوەی زیان لەکەسبدات و دەرئەنجامی نێگەتیڤ لەبواری دیدا بخاتەوە، یەکەم دەرئەنجامی نێگەتیڤی لەبواری ڕەخنەی ئەدەبیدا دەرکەوت. ئەوەی لەژێر زمانی وەسفی ئەو سەدان هۆنراوەو نووسینەدا فەرامۆشکراو شارایەوە، بەرلە دنیا دەقە شیعرییەکان بوون. وەک چۆن شیعری کوردی ناسینی دنیای لە تێڕوانینی خۆی فڕێدابووە دەرێ، هەرواش ڕەخنەی کوردی ناسینی دەقە شیعرییەکانی لەکۆڵ خۆیکردەوەو گواستییەوە بۆ گێڕانەوەی ژیاننامەی نوسەر. دەق بوو بەو دانپیانانی ناهوشیارانەی نوسەر کە پەردە لەسەر ژیانی تایبەتی خوی هەڵدەگرێت (لێرەوە لەو وتووێژە توندە تێدەگەین کەلەنێوان هەردی شاعیر و ڕەخنەگرانیدا سەریهەڵدا: پیاوێک کە نایەوێت بەڕاشکاوی دان بەخۆشەویستی خۆیدا بۆ فاتمە بهێنێت و ڕەخنەگرانێکیش کەداوای ئەو دانپیانانەی لێدەکەن).

بەکورتی هەموو شتێک وایکرد بۆئەوەی عەقڵ وەک ڕەگەزێکی گرنگی بیرکردنەوە کەبەردەوام دنیای خۆی دەخاتە ژێر پرسیار و لە هەموو شتێکی بچوک و لاوازیشدا بۆ قوڵایی دەگەڕێت، ببێت بەئامێرێکی وەسفکەر کەپەیوەندییەکی ڕوکەشانەی بەدنیاوە هەیە. عەقڵێک کە ڕاستەوخۆیە لەئاستی دەربڕیندا و بێ قوڵاییە لەئاستی دەربڕیندا و دواجار لەهەموو ئەمانەش ترسناکتر ڕازی و بێدەنگە لەبەرامبەر دنیای خۆیدا. درێژیشە چیرۆکی بێدەنگی کوردی، هێندەی درێژی هەموو ئەو تاوان و کەموکوڕیانەی لەبەر دەستوچاویدا ڕودەدەن. لەوەسفەکانی نالییەوە بۆئەمیرەکانی بابان تائەو بێدەنگی و ملکەچییەی ئەمڕۆ زوربەی پانتایی ڕۆشنبیری کوردی داگیرکردووە، چیرۆکی تراژیدی ڕۆشنبیرییەک هەیە کە ئەگەرچی هەموو کەرەسەکانی خۆی بۆئەوە تەرخانکرد بینراوبێت، بەڵام لە ئەنجامدا نەلەلایەن دەرەوە بینراو نەتوانی ناوەوەش ببینێ...ئەوە هیچ بەمرۆڤی دەرەوە نەگەیشت، مرۆڤی ناوەوەشی دۆڕاند.. نەتوانی لەدنیای دەرەوە تێبگات، نەتوانی ناوەوەش ببینی. لێرەوە ئەگەرچی بانگەشەی شاعیرانی ڕۆشنگەری کورد بۆ زیاتربوونی خوێندەواری، کەمتازۆر هاتەدی، بەڵام بێئەوەی هیچیەک لەو خەونانە بێتەدی کەئەو شاعیرانە بەزیادبوونی خوێندەوارەوە دەیاندی. بەپێچەوانەوە ئەو مێژوەی کورد لەدوای بڵاوبونەوەی خوێندنەوە توماریکرد، کەمتر لەو مێژوە خویناویتر و دزێوتر و دڕندانەتر نەبوو کەباوانی نەخوێندەواری ئێمە تۆماریانکرد. مێژوی ئێمە گواستنەوە نەبوو لە ڕادیکالییەتی خۆپیشاندانەکەی سەرای (١٩٣٠)وە بۆ لوتکەکانی ئیرادەگەری، بەڵکو گواستنەوە بوو لەجوانپەرستی گۆران و زانستدۆستی بێکەسەوە بۆ گۆڕستانی شەهیدانی ڕوانگەییەکان. هەش بەسەر ئەو کۆمەڵگایەش کەشانازییەکانی لەجێی ژیانی مرۆڤە زیندوەکانی، ژمارەی بێشوماری کوژراوەکانی بێت. چونکە ژینگەیەکی وا نەک هەر ڕۆشنگەری تیایدا مەحاڵە بەڵکو کانگایەکی باشە بۆ هەڵقوڵانی سەیان هێزی تاریک و دەیان حیزبی ئیفلیج و هەزاران مرۆڤی سارد و سڕو سڕاوە.

تێبینی: ئەم باسە لەفستیڤاڵی دووهەمی بنکەی ئەدەبی و ڕوناکبیری گەلاوێژدا پێشکەشکراوە.

سەرچاوەکان:

١) میشل فۆکۆ: کانت و شۆڕش. و: بەختیار عەلی. گۆڤاری ئازادی، ژمارە ٤
٢) ئیمانۆئیل کانت: ڕۆشنگەری چیە. و: بەختیار عەلی. گۆڤاری ئازادی ژمارە ٤ی ساڵی ١٩٩٤. لەڕاستیدا من زۆرکەم دەستکارییەکی وەرگێڕانەکەی کاک بەختیارم کردووە
٣) لوسیان گولدمان: فلسفە روشنگری، بورژوازی مسیحی و روشنگری. ت: منصورە (شیوا) کاویانی. نشر نقرە. چاپ اول ١٣٦٦، ل. ٣٢
٤) زکریا ابراهیم: مشکلة فلسفة. مکتبة مصر ١٩٧١، ل. ١٨٥
٥) هـ. س. پ.، ل. ١٨٦.
٦) لوسیان گولدمان: ١٣٦٦، ل. ٢٩
٧) زکریا ابراهیم: مشکلة الحیاة. دار مصر للطباعة. ل. ٥٦ .
٨)لوسیان گولدمان. ١٣٦٦، ل. ١٦.
٩) ئیمانۆئیل کانت: ١٩٩٤
١٠) ف. فولغین: فلسفة الانوار. ت:هزییت عبودی. دارالطلیعة للطباعة والنشر، بیروت.ل. ١٠٩.
١١)هـ.س.پ.، ل. ١٢٨.
١٢ـ هـ.س.پ. ل. ١٦٣.
١٣ـ وەرگیراوە لە: بابک احمدی: مدرنیتە واندیشە انتقادی. نشرمرکز. تهران، چاپ اول ١٣٧٣. ل. ٢٤.
١٤ـ محمد نورالدین افایە: الحداثة والتواصل فی الفلسفة النقدیة المعاصرة: نموذج هابرماس. افریقیاالشرق. الطبعة الثانیة ١٩٩٨. ل. ٢٨.
١٥ـ بابک احمدی: خاطرات ظلمت.نشرمرکز، تهران. چاپ اول ١٣٧٦ ل.١٥٠ ـ ١٥١
١٦ـ محمد نورالدین هـ. س. پ.، ل. ٣٠.
١٧ـ بابک احمدی: مدرنیتە واندیشە انتقادی. ١٣٧٣.، ل. ١٣١.
١٨ـ هـ.س.پ. ل. ١٣١
١٩ـ بابک احمدی: ١٣٧٦ ل. ٢٥٦
٢٠ـ هـ. استیوارت هیوز: هجرت اندیشە اجتماعی. ت: عزت الە فولادوند. طرح نو. چاپ اول ١٣٧٦، ل. ١٨٥.
٢١ـ بابک احمدی: خاطرات ظلمت. ١٣٧٦، ل. ١٥٣
٢٢ـ بابک احمدی: .مدرنیتە واندیشە انتقادی. ١٣٧٣، ل. ١٣٩.
٢٣ـ تئۆدورو ادرنو، ماکس هورکهایمەر: مفهوم روشنگری. ت: مراد فرهاد پور. ارغنون شمارە ١١،١٢. ١٣٧٥، ل. ٢١٤
٢٤ـ محمد نورالدین افایە: هـ.س.پ.، ل ٣١
٢٥ـ وەرگیراوە لە: بابک احمدی: خاطرات ظلمت. ١٣٧٦، ل. ١٥٤
٢٦ـ بابک احمدی: مدرنیتە واندیشە انتقادی.،١٣٧٣، ل. ١٣٩.
٢٧ـ یوسف اباذری: خردجامعەشناسی. طرح نو، چاپ اول١٣٧٢، ل. ٢٠
٢٨ـ یورگن هابرماس: القول الفلسفی للحداثة. ت: د.فاطمة الجیوشی.منشورات وزارة الثقافة فی الجمهوریة السوریة ١٩٩٥، ل. ١٨١
٢٩ـ یورگن هابرماس: مدرنیتە، پروژەای ناتمام/ مدرنیتە دربرابر پست مدرنیتە. لە کتێبی: مدرنیتە و مدرنیسم. ترجمە و تدوین: حسینعلی نو ذری انتشارات نقش جهان. چاپ اول ١٣٧٩، ل. ١٠٣
٣٠ـ رابرت هولاب: یورگن هابرماس، نقد در حوزە عمومی. ت: دکتر حسین بشیریە. نشرنی. چاپ اول ١٣٧٥، ل. ١٨٤
٣١ـ یورگن هابرماس: ١٩٩٥ هـ. س. پ.، ل. ٥١٨
٣٢ـ بابک احمدی: مدرنیتە واندیشە انتقادی. ١٣٧٣، ل. ١٥٩
٣٣ـ رابرت هولاب: یورگن هابرماس. هـ. س. پ.، ل. ١٨٤
٣٤ـ یوشف اباذری: خرد جامعە شناسی. هـ. س. پ.، ل. ٢٥
٣٥ـ بڕوانە: یورگن هابرماس: القول الفلسفی للحداثة، ل.٥٢٢
٣٦ـ بابک احمدی: مدرنیتە واندیشە انتقادی. ل. ١٥٩.
٣٧ـ یورگن هابرماس: القول الفلسفی ل. ٤٨٢
٣٨ـ بابک احمدی: مدرنیتە.و اندیشە انتقادی. ل. ١٨٤
٣٩ـ انتونی گیدنز: سیاست، جامعەشناسی و نظریە اجتماعی. ت: منوچهر صبوری. تهران، نشرنی. چاپ

اول ١٣٧٨. ل. ٢٧٧

٤٠ـ محمد نورادين افايه: هـ. س. پ.، ل. ٢٤٨

٤١ـ رابرت هولاب: یورگن هابرماس هـ. س. پ. ل. ٢٠٤

٤٢ـ هربرت ماركوزه: پنج گفتار. ت:محمود جزايرى. تهران، موسسه انتشارات امير كبير. چاپخانه كاويان بهمن ماه ١٣٤٩، ل. ٥٢. ئەم وتارەم لەژمارە سێی گۆڤاری ئازادیدا لەژێر ناوی «فەرامۆشكردنی چەمكی فرويدی مرۆڤ»دا كردووە بەكوردی، بەڵام ئێستا «بەجێهێشتن» لە «فەرامۆشكردن» بەڕاستر دەزانم.

٤٣ـ ميشل فوكو: جينالوجيا المعرفة. ت: احمد السطاتى، عبدالسلام بنعبد العالى. مغرب دارالتوبقال للنشر. لطبعة الاولى ١٩٨٨، ل. ٦٥

٤٤ـ ميشل فوكو: لماذا تدرس السلطة، مسألة الذات؟.لەكتێبی: اوبير دريفوس، پول رابينو: مسيرة الفسفية. ت: جورج ابى صالح. مركز الأنماء القومى، ل. ١٨٨. هەروەها وەرگێڕانی فارسی ئەم كتێبە بەم ناوەوە: فراسوى ساختگراى و هرمونتيک. ت: حسين بشيريه. نشرنى، چاپ اول ١٣٧٦، تهران.

٤٥ـ اريک برنر: ميشل فوكو. ت: بابک احمدى. انتشارات كهكشان، نسل قلم. چاپ اول ١٣٧٣، ل. ٤٦

٤٦ـ بابک احمدى: مدرنيته و انديشه انتقادى، ل. ٢١٥.

٤٧ـ اريک برنر: ميشل فوكو، هـ. س. پ.، ل. ٥٢

٤٨ـ وەگیراوە لە: یورگن هابرماس: القول الفلسفى للحداثة،.ل. ٣٦٧

٤٩ـ بڕوانە: دريفوس. پل رابينو: فراسوى ساختگراى و هرمونتيک، ل. ٣٤،٣٤٦

٥٠ـ هـ.س.پ.، ل. ٣٥٣

٥١ـ هـ.س.پ.، ل. ٣٥٣

٥٢ـ هـ.س.پ.، ل. ٣٥٣

٥٣ـ بابک احمدى: مدرنيته و انديشه انتقادى، ل. ٢٤٦

٥٤ـ هـ س پ.، ل. ٢٤٧

٥٥ـ هـ س پ.، ل. ٢٤٧

٥٦ـ هـ س پ ل. ١٤

٥٧ـ ئیمانوئیل كانت: ڕۆشنگەری چیە؟ گۆڤاری ئازادی، ژمارە ٤ ساڵی ١٩٩٤

٥٨ـ بگەڕێرەوە بۆ: ڕێبین هەردی: ونبونی بەرامبەر و مەرگی پەیوەندی. گۆڤاری ئازادی ژمارە (٤)، ساڵی ١٩٩٤. هەروەها بۆ: باوكی كوردی لە نێوان كوشتن و زیندوبونەوەدا: گۆڤاری ڕەهەند، ژمارە (٥)ی ساڵی ١٩٩٨، ل. ١٣٤

٥٩ـ بەختیار عەلی: ئیمپراتۆریۆتی وەهم / مانای تازەگەری و پەیوەندی بە میكانیزمی كاركردنی گوتارەكانەوە. گۆڤاری ڕەهەند. ژمارە (٥) ساڵی ١٩٩٨، ل. ٦٤١

٦٠ـ هێمن: چەپكێ گوڵ و چەپكێ نێرگز. لە بڵاوكراوەكانی بنكەی ئەدەبی و ڕوناكبیری گەلاوێژ. چاپی یەكەم ١٩٩٧، ل. ٧٨